

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

ORIENTAL
UNIVERSITETI

“IJTIMOIY-GUMANITAR FANLAR” KAFEDRASI

SHARIPOV AZAMAT SHAMILEVICH

TURKIYA TARIXI

(Qadimgi davr va ilk o'rta asrlar)

USLUBIY QO'LLANMA

TOSHKENT-2026

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

ORIENTAL UNIVERSITETI

“IJTIMOIY-GUMANITAR FANLAR” KAFEDRASI

SHARIPOV AZAMAT SHAMILEVICH

TURKIYA TARIXI
(Qadimgi davr va ilk o‘rta asrlar)

USLUBIY QO‘LLANMA

TOSHKENT-2026

UO‘K 94(5/9)
KBK 63.3 (5Ko)
R95

Sharipov A.Sh

Turkiya tarixi (Qadimgi davr va ilk o‘rta asrlar) Uslubiy qo‘llanma/ Sharipov A.SH. – Toshkent«ZUXRO BARAKA BIZNES» nashriyoti, 2026. -120 b.

Taqrizchilar:

I. Bobojonov – Oriental universiteti, “Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasida dotsenti, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori;

Sh.I.Ikromov – Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti “Sharq mamlakatlari tarixi va antropologiyasi” kafedrasida dotsent v.b., tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori. PhD

Ushbu uslubiy qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tasdiqlagan “Mamlakatshunoslik (Turkiya tarixi) (qadimgi davr va ilk o‘rta asrlar)” fani o‘quv dasturiga mos holda tayyorlangan. Mazkur uslubiy qo‘llanmadan turk filologiyasi va tarix yo‘nalishiga dars beruvchi pedagoglar va o‘quvchi talabalar nazariy va amaliy maqsadlarda foydalanishlari mumkin.

Mazkur uslubiy qo‘llanma Oriental universiteti Ilmiy-uslubiy Kengashida muhokama qilinib, chop etishga tavsiya etilgan (23-fevral, 2026-yil, 5-son bayonnoma).

© Sharipov Azamat Shamilevich, 2026.

© Oriental universiteti, 2026.

Mundarija:

Kirish.....	4
1-§ Turkiya tarixini davrlashtirish masalasi.....	8
2-§ Tosh davrida Kichik Osiyo.....	18
3-§ Qadimgi Xett davlati.....	29
4-§ Friglar, Lidyaliklar va Ion shahar-davlatlari.....	41
5-§ Rim va Vizantiya davrida Kichik Osiyo.....	61
6-§ Buyuk ko‘chishlar. Qadimgi turklarning Kichik Osiyoga kelib o‘rnashishi.....	77
Darslarida qo‘llaniladigan metod va interaktiv usullar.....	100
Xulosa.....	114
Glossariy.....	116
Adabiyotlar.....	120

KIRISH

“Turkiya tarixi (Qadimgi va ilk o‘rta asrlar)” uslubiy qo‘llanmasining asosiy vazifasi - muayyan mamlakatni tarixiy taraqqiyot, tabiiy-geografik omillar, siyosiy institutlar va tashqi siyosat, iqtisodiy makon, madaniy-ma’naviy qadriyatlar hamda ijtimoiy hayot o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikda kompleks tahlil qilish va yoritishdan iboratdir.

Turkiya tarixiy jihatdan qadimgi Anatoliya (Anadolu) sivilizatsiyalari, Ellin-Rim merosi, Vizantiya an’analari bilan ajralib turadi. Geografik jihatdan - Yevropa va Osiyoni bog‘lovchi ko‘prik, Qora dengiz – O‘rta Yer dengiz havzalarining tutash nuqtasi, Bosfor va Dardanel bo‘g‘ozlari orqali global dengiz kommunikatsiyalarida muhim bo‘g‘in hisoblanadi.

Ushbu uslubiy qo‘llanmaning ob’ekti - Turkiya tarixi (qadimgi davr va ilk o‘rta asrlar) dir.

Uslubiy qo‘llanmaning predmeti:

- Qadimgi va ilk o‘rta asrlar tarixiy taraqqiyot bosqichlari va davlatchilik an’analari, etnografiyasi va qadimgi xalqlarining madaniy meros, diniy-ma’naviy hayoti, ijtimoiy jarayonlar kabi tarkibiy yo‘nalishlar bo‘yicha mazmunan bog‘langan ilmiy-ta’limiy tahlildir.

Maqsad va vazifalar. Uslubiy qo‘llanmaning asosiy maqsadi — talaba va o‘quvchilarni Turkiyaning qadimgi va ilk o‘rta asrlar tarixi haqidagi fundamental tushunchalar bilan qurollantirish, ularni manbalar va faktlar asosida fikrlashga, tarixiy-geografik va siyosiy jarayonlarni kompleks tahlil qilishga o‘rgatishdan iborat.

Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- Turkiya (qadimgi va ilk oʻrta asrlar) tarixini asosiy davrlar boʻyicha tizimlashtirib, davlatchilik evolyutsiyasini izohlash.
- Oʻquv jarayonida qoʻllash uchun muhim atamalar, xaritalar va davr mafkurasi koʻrsatkichlari bilan ishlash koʻnikmalarini shakllantirish.

Uslubiy qoʻllanmada quyidagi yondashuvlar qoʻllanildi:

- Tarixiy yondashuv: voqea-hodisalarni vaqt ketma-ketligida, sabab-oqibat munosabatlarida tushuntirish; davrlararo vorisiylik va uzilishlarni koʻrsatish.
- Geografik determinizm va imkoniyatlar yondashuvi.
- Sivilizatsion va madaniyatshunoslik yondashuvi: Kichik Osiyo (Turkiya)ning sivilizatsiyalar chorrahasi sifatidagi tarixiy-madaniy qatlamlarini, diniy va dunyoviy omillarning muvozanatini, anʼanaviy munosabatini tahlil qilish.

Manbalar bazasi va oʻquv materiallari bilan ishlash. Oʻquv qoʻllanma mazmunini ishlab chiqishda quyidagi turdagi manbalar va materiallar bilan ishlash mantiqi koʻzda tutiladi:

- umumiy va maxsus tarixiy tadqiqotlar (Qadimgi davr va ilk oʻrta asrlar);
- geografik atlaslar va xaritalar, tabiiy zonalar, transport yoʻllari va demografik joylashuv boʻyicha koʻrsatkichlar;
- madaniyat va jamiyat boʻyicha etnografik, madaniyatshunoslik tadqiqotlari;

- o‘quv jarayoniga mos terminologik lug‘at, asosiy tushunchalar va savol-topshiriqlar majmuasi.

Shu bilan birga, talabalarda mustaqil izlanish ko‘nikmasini shakllantirish maqsadida mavzular bo‘yicha “tahliliy savollar”, “munozara uchun tezislar”, “kichik tadqiqot topshiriqlari”ni berish tavsiya etiladi. Bu yondashuv uslubiy qo‘llanmani faktlar to‘plami sifatida emas, balki tahliliy fikrlashni rivojlantiruvchi fan sifatida o‘zlashtirishga xizmat qiladi.

Mazkur uslubiy qo‘llanmadan foydalangan taqdirida o‘quvchi va talabada quyidagi kompetensiyalar shakllanishi ko‘zda tutiladi:

- Turkiya qadimgi davr va ilk o‘rta asrlar tarixiy davrlarini xronologik va mazmuniy jihatdan farqlash;
- geografik omillarning siyosiy va iqtisodiy jarayonlarga ta’sirini asoslab berish;
- madaniy meros va zamonaviy madaniy jarayonlarni izohlash;
- xarita, jadval, statistika va konseptual sxemalar bilan ishlash;
- ilmiy-analitik matn yozish va taqdimot tayyorlash ko‘nikmalari.

Amaliy ahamiyati. Uslubiy qo‘llanma oliy ta’lim muassasalarida filologiyaning turk tili va tarix kabi yo‘nalishlarda yordamchi o‘quv manbasi sifatida foydalanishga mo‘ljallangan. Shuningdek, u Turkiya tarixi qadimgi davri bilan bog‘liq mavzularda ma’ruza va seminarlar o‘tkazish, mustaqil ta’lim, kurs ishi yoki kichik tadqiqot loyihalariga metodik yo‘l-yo‘riq berishi mumkin. Eng muhimi, uslubiy qo‘llanma talabalarda stereotiplardan holi, fakt va tahlilga asoslangan tarzda idrok

etish, mintaqaviy jarayonlarni tushunish va ilmiy munozara yuritish madaniyatini rivojlantiradi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Turkiya qadimgi davr va ilk o'rta asrlar - tarixiy qatlamlari chuqur, geografik o'rni strategik, siyosiy tizimi va madaniy hayoti rang-barang bo'lgan murakkab mamlakatdir. Mazkur o'quv uslubiy qo'llanma aynan shu murakkablikni soddalashtirmasdan, biroq ta'lim jarayoni uchun tushunarli va tizimli shaklda bayon etishni maqsad qilgan.

Muallif

1-§. Turkiya tarixini davrlashtirish masalasi (Qadimgi davr va ilk oʻrta asrlar)

Darsning maqsadi: Turkiya tarixininig eng qadimgi davri va ilk oʻrta asrlardagi davrlashtirish masalasinini tushinib yetish va ajrata olish, taraqqiyot bosqichlarini oʻrganish.

Reja:

- 1) Davrlashtirish masalasi
- 2) Tosh davri manzilgohlari
- 3) Temir davri va ilk davlat birlashmalari

Tayanch tushunchalar: *“Turkiya” atamasi, paleolit, temir davri, Lidiya, friglar, forslar, yunonlar sivilizatsiyasi, Anadolu, Vizantiya*

Turkiyaning geografik joylashuvi ushbu mamlakat va uning xalqiga jahon miqyosidagi koʻplab voqealarning goʻyo “old qatori”dan guvoh boʻlish imkonini bergan. Yevropa, Osiyo va Afrika oraligʻida joylashgan Turkiya ming yillar davomida madaniyat va tarix yoʻllari tutashgan muhim chorraha boʻlib kelgan.

“Turkiya” atamasi hali mavjud boʻlmagan juda qadim zamonlardan boshlab ham, Anadolu platosi inson jamiyati shakllanishining muhim poydevorlarini barpo etib kelgan. Uning serhosil yerlari, daryo tarmoqlari va iqlim sharoitining qulayligi uni ilk insoniyat uchun tabiiy markaz (hab)ga aylantirgan.

Mil. avv. 60 000 – 10 000	Paleolit davri (Qadimgi tosh asri)
Mil. avv. 10 000 – 8 500	Mezolit davri (Oʻrta tosh asri)
Mil. avv. 8 500 – 5 000 —	Neolit davri (Kechki/Yangi tosh asri)

Mil. avv. 5 000 – 3 000 —	Xalkolit davri (Mis-tosh davri)
Mil. avv. 3 000 – 2 000 —	Bronza davri
Mil. avv. 2 500 – 2 000 —	Xatti va Xurrit sivilizatsiyasi
Mil. avv. 2 500 – 2 000 —	Troy (Troya) — II manzilgohi (qadimgi qatlami)
Mil. avv. 2 000 – 1 750 —	Xatti va Xett podsholiklari davri
Mil. avv. 1 750 – 1 200 —	Buyuk Xett podsholigi (Xurritlar ta'siri/sivilizatsiyasi)
Mil. avv. 1 800 – 1 275 —	Troy (Troya) — VI sivilizatsiyasi
Mil. avv. 1 200 —	Egey migratsiyasi va Bolqon xalqlari bosqini
Mil. avv. 1 200 – 700 —	Temir davrida Anadoludagi jamiyatlar
Mil. avv. 900 – 600 —	Urartu sivilizatsiyasi
Mil. avv. 750 – 300 —	Frigiya sivilizatsiyasi
Mil. avv. 700 – 300 —	Lidiya, Kariya va Likiya sivilizatsiyalari
Mil. avv. 1 050 – 300 —	Ioniya (Ion) sivilizatsiyasi
Mil. avv. 545 – 333 —	Forslar istilosi (Ahamoniylar hukmronligi)
Mil. avv. 333 – mil. 395 —	Ellinistik va Rim davri (Aleksandr imperiyasi)
330 – 1453 —	Vizantiya sivilizatsiyasi (Sharqiy Rim imperiyasi)

1-jadval. Kichik Osiyo (Turkiya) tarixi davrlari

Hozirgi kunda Turkiya hududida kechgan tarixiy jarayonlarni rasmiy ravishda davrlarga bo'lingan holatda o'rganish maqsadga muvofiq. Quyida muhim davrlarni o'z ichiga olgan tarixiy jarayonlarni ketma-ketligini keltirib o'tamiz.

Paleolit va neolit davri poydevorlari. Anadoluda insonlarning ilk bor yashaganiga doir dalillar bir million yildan ortiq davrga borib taqaladi. Biroq Anadolu hududining jahon tarixidagi eng dastlabki yirik hissasi aynan Neolit inqilobi (taxminan mil. avv. 10 000-yillar) bilan bevosita

bog‘liqdir. Aynan shu davrda ovchi-yig‘uvchilar hayot tarzi asta-sekin o‘troq dehqonchilik asosidagi turmushga almashdi va bu insoniyat tarixini tubdan o‘zgartirdi.

Go‘beklitepa (Göbeklitepe). Ushbu davrning eng yuksak yodgorliklaridan biri - zamonaviy Shanliurfa (Şanlıurfa) atrofida joylashgan Göbeklitepedir. Taxminan mil. avv. 9600-yillarga mansub bu maskan an‘anaviy tarixiy tasavvurlarni qayta ko‘rib chiqishga undaydi. Ko‘pincha “*dunyoning eng qadimgi ibodatxonasi*” deb ta’riflanadigan Göbeklitepe - hayvonlar va turli ramzlar nafis o‘yib ishlangan, doira shaklida joylashtirilgan ulkan *T-simon* ohaktosh ustunlar majmuasidir. Uning monumental me’morchiligi doimiy shaharlar barpo etilishidan yoki keng ko‘lamli dehqonchilik yoyilishidan ancha avval ham tashkillashtirilgan mehnat va diniy-e’tiqodiy tasavvurlar mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Bu holat “avval o‘troqlik, so‘ng din” degan g‘oyani shubha ostiga qo‘yib, aksincha din (marosim va e’tiqod) o‘troqlikni rag‘batlantirgan bo‘lishi mumkin degan taxmini kuchaytiradi.

Chatal-Ho‘yuk (Çatalhöyük). Göbeklitepe’dan keyingi bosqich sifatida *Çatalhöyük* (taxminan mil. avv. 7500–5700-yillar) Yer yuzidagi eng qadimgi va eng yirik urbanistik tajribalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Keng hududga yoyilgan bu manzilgohda tomlar orqali kiriladigan, o‘zaro tutash xom g‘isht uylar labirinti shakllangan bo‘lib, u nisbatan murakkab ijtimoiy tuzilmani aks ettiradi. Rang-barang devor rasmlari, puxta ishlangan relyeflar hamda obsidian va boshqa mahsulotlar savdosiga oid dalillar bu jamiyatda murakkab jamoaviy hayot, ajdodlarga

sigʻinish va ijtimoiy tenglikning maʼlum darajada yuqori boʻlganini koʻrsatadi.

Anadolu bronza davri. Metallurgiyaning kashf etilishi va mukammallashuvi keyingi taraqqiyot bosqichini jadallashtirdi. Bronza davri (taxminan mil. avv. 3000–1200-yillar)da Anadolu ilk metallurgiya hamda savdo tarmoqlarining muhim markaziga aylandi. Hududdagi mis, qalay, kumush va oltinning boy zaxiralari iqtisodiy hamda madaniy rivojlanishni qoʻllab-quvvatladi. Shahar-davlatlar va dastlabki qirolliklar vujudga kelib, Mesopotamiya, Egey va Kavkaz mintaqalari bilan faol savdo-sotiq aloqalarini yoʻlga qoʻydilar. Texnologik yuksalish va ijtimoiy murakkablikning ortishi Anadoluda ilk “haqiqiy imperiya”ning shakllanishi uchun tarixiy zamin yaratdi.

Xett (Hittit) imperiyasi. Miloddan avvalgi taxminan 1600-yillar atrofida xetlar tarix sahnasiga jadal kirib kelib, Anadoluda ilk markazlashgan va byurokratik boshqaruvga ega imperiyani barpo etdilar. Ular shimoldan kelib, mahalliy xattiy aholiga hukmronlik oʻrnatdi va poytaxtni *Xattusa* (zamonaviy Boğazkale yaqinida)da bunyod etdilar. Xattusa ulkan mudofaa devorlari, Sher darvozasi kabi tantanavor darvozalari hamda keng koʻlamli yerosti arxivlari bilan ajralib turadigan qudratli shahar boʻlgan.

Harbiy-siyosiy maydonda xetlar davrning boshqa yirik kuchi - Misr Yangi podsholigi bilan toʻqnashgan. Ushbu raqobatning eng muhim choʻqqisi *Kadesh jangi* (taxm. mil. avv. 1274) boʻlib, unda firʻavn Ramzes II va xett podshosi Muvatalli II ishtirok etgan. Qarama-qarshilik

keskin yakun bilan tugamagan va bu holat Kadesh shartnomasi tuzilishiga olib kelgan. Bu hujjat misr iyerogliflari hamda xett mixxati bilan qayd etilgan. Mazkur hujjat ko‘pincha tarixdagi eng qadimgi yozma tinchlik shartnomalaridan biri sifatida tilga olinadi va uning nusxasi BMT qarorgohida ham namoyish etilgan.

Xett imperiyasining taxminan mil.avv. 1180-yillar atrofida inqirozga yuz tutishi (kech Bronza davri inqirozi jarayonining bir qismi sifatida) Anadoluda siyosiy bo‘shliqni kuchaytirdi. Shunga qaramay, xettlarning huquq, davlatchilik amaliyoti va metallurgiya sohalaridagi merosi uzoq muddat davomida saqlanib qoldi.

Temir davri sivilizatsiyalari. Xetlar qulagach, Anadolu turli kuchli Temir davri davlatlari majmuasiga bo‘lindi. Har bir siyosiy birlik o‘ziga xos madaniy identitet va institutlarga ega edi.

Frigiyaliklar va Midas. Markaziy Anadoluda Frigiya kuchayib, poytaxtni Gordionda tashkil etdi. Eng mashhur hukmdor — Midas afsonalarda *“hamma narsani oltin qiladigan qo‘l”* timsoli sifatida tasvirlanadi. Frigiyaliklar metallga ishlov berish va to‘qimachilikda mohir bo‘lgan. Ularning ona ma’buda kultiga mansub Kibela keyinchalik yunon va rim mifologiyasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Sharqiy Anadoluda Urartu. Van ko‘li atrofida shakllangan Urartu podsholigi (taxm. mil. avv. 860–590) mustahkam qal’alar tarmog‘iga tayangan “qal’a-davlat” sifatida mashhur. Ular tepaliklarga qurilgan yirik tosh istehkomlarni barpo etib, murakkab sug‘orish tizimlari va kanallarni yaratgan. Ayrim inshootlar asrlar davomida faoliyat ko‘rsatgan.

Urartuning puxta tosh terish uslubi va metall buyumlari yuqori baholangan.

Lidiya. G‘arbiy Anadoluda Lidiya iqtisodiy jihatdan yuksalib, poytaxt *Sard* (Sardis) boy va nufuzli markazga aylangan. Lidiya sivilizatsiyasining global taraqqiyotga eng muhim hissasi - mil. avv. VII asrda “tanga pullar”ni muomalaga kiritish bilan bog‘lanadi. Afsonaviy Krez davrida Lidiya eng yuqori cho‘qqiga chiqib, ilk standartlashtirilgan oltin va kumush tangalarni zarb etishi orqali O‘rta Yer dengiz bo‘ylab iqtisodiyot va savdoni tubdan o‘zgartirgan.

Forslar (ahamoniylar) hukmronligi. Mil. avv. VI asr o‘rtalarida Eronning kengayib borayotgan Ahamoniylar imperiyasi hukmdori Kir II Anadoluni zabt etdi. Hudud satrapliklar deb atalgan ma‘muriy birliklarga bo‘linib, ularni fors satraplari boshqargan. Shu davrda Anadolu ulkan transkontinental boshqaruv tizimiga integratsiyalashdi. Mashhur “*Shoh yo‘li*” Sarddan Eronning markaziy hududlariga qadar cho‘zilgan. Fors davlatchiligi bu yerga yangi san‘at uslublari, ma‘muriy amaliyot hamda diniy ta’sirlarni (jumladan, zardushtiylik bilan bog‘liq unsurlarni) olib kirib, mahalliy an‘analar bilan qorishgan sinkretik madaniy muhitni shakllantirdi. Bu bosqich keyinchalik ulkan ambitsiyalarga ega makedoniyalik yosh hukmdorning kelishi bilan yakun topdi.

Ellinistik davr. *Iskandar Maqduniy.* Iskandar Zulqarnaynning istilolari (mil. avv. 334–323) Anadoluning madaniy yo‘nalishini keskin o‘zgartirdi. U Granik jangida forslar ustidan g‘alaba qozongach, qirg‘oqbo‘yi yunon shaharlarini “ozod etish” shiori ostida amalda sharqqa

yurishni davom ettirdi. Iskandarning erta vafoti uning sarkardalari o'rtasida urushlar keltirib chiqardi va imperiya bo'linib ketdi.

Natijada Anadolu bir necha ellinistik davlatlar uchun markaziy hududga aylandi: sharqda Salavkiylar, g'arbda esa Pergamon attalidlari siyosiy va madaniy markaz yaratdi. Bu davr san'at va fan sohalarida yuksalish bilan ajralib turdi. Pergamon kutubxonasi Iskandariya kutubxonasi bilan raqobatlashgan. Zevs qurbongohi ellinistik haykaltaroshlikning yirik namunasi hamda Efes va Milet kabi shaharlar keng ko'lamda qayta qurildi.

Rim davrida. Mil. avv. I asrga kelib, Anadolu bosqichma-bosqich Rim respublikasi, keyin esa Rim imperiyasi tarkibiga qo'shildi. *Pax Romana* viloyati siyosiy barqarorlik, shaharlashuv va infratuzilma rivojini jadallashtirdi. Yo'llar, suv o'tkazgichlar (akveduklar), amfiteatrlar (masalan, Aspendos teatri), kutubxonalar keng tarqaldi.

Konstantinopolning vujudga kelishi. Rim imperiyasining siyosiy markazi sharqqa siljidi. Imperator Konstantin I hokimiyatni mustahkamlab, tarixiy qaror qabul qildi. Milodiy 330-yilda qadimgi Vizantiy shahrini qayta barpo etib, uni *Nova Roma* ("Yangi Rim") deb e'lon qildi; keyinchalik shahar Konstantinopol nomi bilan mashhur bo'ldi. Bosfor bo'g'ozidagi strategik o'rni uni Sharqiy Rim imperiyasining poytaxtiga aylantirdi.

Vizantiya davri (330–1453). G'arbiy Rim imperiyasi qulagan bo'lsa-da, Sharqiy Rim - Vizantiya ming yildan ortiq yashab qoldi. Uning "oltin davri" Yustinian I (527–565) hukmronligiga to'g'ri keladi. U keng

hududlarni qayta egallashga intilib, mislsiz me'moriy obida - Aya Sofiyani bunyod ettirdi. Mazkur inshoot o'z ko'lami va go'zalligi bilan butun davrning me'moriy yutuqlarini ifodalagan.

Vizantiya tarixi chuqur diniy o'zgarishlar va bo'linishlar bilan belgilangan bo'lib, ulardan eng mashhuri - 1054-yil Buyuk bo'linish (Sharqiy pravoslav va Rim-katolik cherkovlarining ajralishi)dir. Imperiya uzoq davom etgan mojaralarda Sosoniylar, arab xalifalikasi va keyinchalik Yevropa salibchilari bilan to'qnashgan. 1204-yilda salibchilar Konstantinopolni talon-taroj qilgani imperiyani keskin zaiflashtirdi. Natijada davlat hududi qisqarib, asosan poytaxt atrofida jamlandi va oxir-oqibat Anadoluda kuchayib borayotgan yangi turk musulmon siyosiy kuchlari tomonidan yakuniga yetkazildi.

1-mavzu bo'yicha test savollari

1. Quyidagi qaysi manzilgoh "dunyoning eng qadimgi ibodatxonasi" sifatida tanilgan va neolit inqilobi haqidagi an'anaviy qarashlarni o'zgartirishga majbur qilgan?

- A) Çatalhöyük
- B) --Göbeklitepe--
- C) Xattusa
- D) Troya

2. Göbeklitepe va Çatalhöyük manzilgohlari haqidagi tadqiqotlar neolit inqilobining qaysi jihatini qayta ko'rib chiqishga undagan?

- A) Dehqonchilik ovchilikdan oldin paydo bo'lgan
- B) --Diniy e'tiqod va marosimlar o'troqlikdan oldin shakllangan bo'lishi mumkin--
- C) Shaharlar ilk bor Mesopotamiyada barpo etilgan
- D) Metallurgiya neolit davridayoq rivojlangan

3. Çatalhöyük manzilgohining me'morchilik xususiyatlaridan biri quyidagilardan qaysi?

- A) Keng xiyobonlar va maydonlar
- B) --Tomlar orqali kiriladigan, o'zaro tutash uylar--
- C) Murakkab saroy majmualari
- D) Mudofaa devorlari va minoralar

4. Xetlar imperiyasining poytaxti qayerda joylashgan?

- A) Sard
- B) Gordion
- C) --Xattusa--
- D) Van

5. Tarixdagi eng qadimgi yozma tinchlik shartnomalaridan biri hisoblangan Kadesh shartnomasi qaysi ikki davlat o'rtasida tuzilgan?

- A) Xetlar va Ossuriya
- B) --Xetlar va Misr--
- C) Misr va Bobil
- D) Xetlar va Mitanni

6. Quyidagi qaysi xett podshosi davrida Kadesh jangi bo'lib o'tgan?

- A) Suppilium I
- B) --Muvatalli II--
- C) Xattusili III
- D) Telepin I

7. Xett imperiyasining halokatiga asosan qaysi omil sabab bo'lgan?

- A) Ossuriya bosqini
- B) --"Dengiz xalqlari" hujumi--
- C) Ichki sulolaviy nizolar
- D) Misr bilan urushlar

8. Quyidagi qaysi sivilizatsiya “qal'a-davlat” tipidagi mustahkam istehkomlar va murakkab sug'orish tizimlari bilan mashhur bo'lgan?

- A) Frigiya
- B) Lidiya
- C) --Urartu--
- D) Ioniya

9. Urartu podsholigi qaysi hududda shakllangan?

- A) Markaziy Anatoliya
- B) G'arbiy Anatoliya
- C) --Sharqiy Anatoliya (Van ko'li atrofi)--
- D) Janubi-sharqiy Anatoliya

10. Frigiya podsholigining poytaxti qayer bo'lgan?

- A) Sard
- B) --Gordion--
- C) Efes
- D) Milet

Nazorat uchun savollar

1. Jahon tarixi va Turkiya tarixi davrlashtirish masalasi haqida nima fikrdasiz? O'zbekistonda davrlashtirish masalasi qanday?
2. Davrlashtirish masalasi borasida turk tarixchilarini fikrlari qanchalik asosli? Qo'shimcha manbalarda nima deyiladi?
3. Qaysi davr Turkiya tarixida uzoqroq va tarixan rivojlangan hisoblangan? Bu borada fikringiz qanday?
4. Qaysi davr ziddiyatli o'tgan deb hisoblaysiz?

2-§. Tosh davrida Kichik Osiyo

Dars maqsadi: Kichik Osiyo hududida hukm surgan tosh davri manzilgohlari haqida tarixiy yondashuvlarni bilish va ilk davlat birlashmalarini, mis-bronza davrida siyosiy-iqtisodiy munosabatlar

Reja:

- 1) Tosh (paleolit) davri yodgorliklari va manzilgohlari
- 2) Mis-tosh va bronza davrida Anadolu

Tayanch tushunchalar: *paleolit, mezolit, neolit, mis-tosh va bronza, akkadliklar, ossuriyaliklar.*

Tosh asri. Tosh asri - bu tarixdan oldingi davr bo‘lib, unda mehnat qurollarini yasashda asosan toshdan keng foydalanilgan. Ushbu davr *Homo* jinsining paydo bo‘lishidan (taxminan 2,6 million yil avval) so‘ng boshlangan va metallga ishlov berishning yuzaga kelishi bilan yakunlangan. Tosh asri qariyb 2,5 million yil davom etib, miloddan avvalgi 4500–2000-yillar oralig‘igacha davom etgan.

Qadimgi tosh asri (Paleolit davri). (paleo - qadimgi, lith - tosh) (mil. avv. 2,6 million yil – mil. avv. 10 000 yil) Turkiya hududida paleolit davriga oid muhim yodgorliklar quyidagilardan iborat:

Yarimburgaz g‘ori (Istanbul), Karain g‘ori (Antalya), Öküzini, Beldibi, Belbaşı, Kumbucaği, hamda Kadiini g‘orlari.

Paleolit davriga mansub insonlarning topilmalari Ankara shahridagi Anatoliya sivilizatsiyalari muzeyida, Antalya arxeologiya muzeyida va boshqa turk ilmiy muassasalarida saqlanadi.

O‘rta tosh asri (Mezolit davri). Anatoliyada mezolit madaniyatiga oid qoldiqlar O‘rta yer dengizi sohillari, Frakiya hududi va G‘arbiy Qora dengiz mintaqasida aniqlangan. Mezolit davriga oid yodgorliklar ko‘pincha paleolit davriga mansub qurollar va g‘or rasmlari topilgan joylarning o‘zida uchraydi.

Qo‘shimcha topilmalar quyidagi joylardan topilgan:

Gaziantepdagi Sarklımağara g‘ori, Burdurdagi Baradiz g‘ori, shuningdek Soğut Tarlası, Biriş (Bozova) va Urfa hududidagi qabristonlar hamda ochiq manzilgohlar.

Yangi tosh asri (Neolit davri) (taxminan mil. avv. 10 000 – 4500-yillar) Osiyo va Yevropa chorrahasida joylashgan strategik hududi sababli Anatoliya qadim zamonlardan beri bir necha sivilizatsiyalarning markazi bo‘lib kelgan. Tadqiqotchilar Proto-hind-yevropalik xalqlarning tarqalishi aynan neolit davridagi Anatoliyadan boshlangan bo‘lishi mumkinligini ta’kidlaydilar. Bu qarash ilmiy doiralarda keng tarqalgan *Kurgan* gipotezasi (dasht nazariyasi)ga asosiy raqib hisoblanadi.

Neolit davriga oid yirik manzilgohlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:
Çatalhöyük, Çayönü, Nevali Çori, Aşıklı Höyük, Boncuklu Höyük, Hacılar, Karahan Tepe, Göbekli Tepe, Norşuntepe, Köşk, va Mersin.

Chatal-Hoyuk (Çatalhöyük, Markaziy Turkiya) ushbu manzilgohlarning eng rivojlangani hisoblanadi, Chayonu (Çayönü) esa Sharqiy Anatoliyadagi eng qadimgi manzilgoh bo‘lib (mil. avv. 7250–6750-yillar) sanaladi.

Chayonu (Çayönü) shahrining tuzilishi markaziy maydon atrofida joylashgan tosh va loydan qurilgan binolar asosida tiklangan. Arxeologik topilmalar dehqonchilik qurollarini o‘z ichiga olib, ekin yetishtirish va chorvachilikning mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Shuningdek, itning qo‘lga o‘rgatilganligi ham aniqlangan.

Diniy e‘tiqodlar ona ma’buda Kibela haykalchalari orqali ifodalangan.

Hajilar (Hacılar, G‘arbiy Turkiya) manzilgohi *Çayönü*dan keyingi davrga mansub bo‘lib, mil. avv. 7040-yilga taalluqli deb hisoblanadi.

Mis-tosh davri (Xalkolit davri). (taxminan mil. avv. 5500–3000-yillar) Neolit va ilk bronza davri oralig‘ida joylashgan xalkolit davri misdan yasalgan dastlabki metall qurollarning paydo bo‘lishi bilan tavsiflanadi.

Anatoliyada ushbu davr quyidagi yodgorliklar bilan ifodalanadi:

Hacılar, Beycesultan, Canhasan, Mersin Yumuktepe, Elaziğ Tepecik, Malatya Değirmentepe, Norşuntepe, va Istanbul Fikirtepe.

Bronza davri (mil. avv. 3000–1200-yillar)

Bronza davri (taxminan mil. avv. 3300–1200-yillar) mis va uning qalay bilan qotishmasi bo‘lgan bronzadan mehnat qurollari yasashning keng tarqalishi bilan tavsiflanadi. Kichik Osiyo (Anatoliya) bronza ishlab chiqarishni dastlab rivojlantirgan hududlardan biri hisoblanadi.

Ilk bronza davri (mil. avv. 3000–2500-yillar) Garchi ilk aholi yashash izlari xalkolit davrida, ya’ni miloddan avvalgi VI ming yillikda paydo bo‘lgan bo‘lsa-da, o‘zaro savdo aloqalariga ega faol manzilgohlar

mil. avv. III ming yillikda shakllangan. Baland tog‘ tizmasida joylashgan manzilgoh keyinchalik *Büyükkaya*, undan so‘ng esa ushbu sivilizatsiyaning markaziga aylangan Hattush shahri sifatida tanilgan. Keyinchalik bu shahar xetlar davlati mustahkam qal’asi bo‘lgan *Hattushaga* aylangan va hozirgi kunda *Boğazköy* nomi bilan ma’lum.

Hattlar sivilizatsiyasining qoldiqlari Hattushaning quyi shahri ostida hamda *Büyükkaya* va *Büyükkale* hududlarida aniqlangan. Yana bir manzilgoh *Yarikkaya* hududida, *Boğazköy*dan 2 km shimoli-sharqda joylashgan.

Metallurgiyaning rivojlanishi. Anatoliyaning ushbu qismida foydali qazilmalar konlarining topilishi mahalliy aholiga metallurgiyani rivojlantirish imkonini berdi. Natijada *Alaja-Hoyuk* (Alaca-Höyük)dagi qirollik qabristonlarida topilgan qurollar va buyumlar ishlab chiqarilgan. Ushbu topilmalar *Boğazköy*dan 25 km uzoqlikda joylashgan bo‘lib, mil. avv. 2400–2200-yillarga taalluqlidir.

Boshqa muhim Hatt markazlari qatoriga Hassum, Kanesh, Purushanda va Zalvar kiradi. Bu davrda hattlar Shumer kabi shahar-davlatlar bilan savdo aloqalarini olib borgan, chunki shumerliklar *Amanus* tog‘laridan yog‘och mahsulotlariga ehtiyoj sezganlar.

Akkad imperiyasi ta’siri. Anatoliya hududi uzoq vaqt tarixdan oldingi davrda qolgan bo‘lsa-da, mil. avv. XXIV asrda Sharqiy Anatoliya Akkad imperiyasi ta’sir doirasiga kirgan. Bu jarayon Sargon I Akkadlik davrida kuchaydi.

Biroq Akkad imperiyasi Mesopotamiyada iqlim o'zgarishlari va ishchi kuchining kamayishi sababli savdo inqiroziga uchradi. Bu holat imperiyaning mil. avv. 2150-yillarda gutiylar tomonidan qulatilishiga olib keldi.

Akkadlarning mintaqadagi asosiy manfaatlari ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xomashyo va resurslarni eksport qilishdan iborat edi. Bronza metallurgiyasi Anatoliyaga Kavkazorti hududidagi *Kura-Araxes* madaniyatidan mil. avv. IV ming yillik oxirlarida kirib kelgan. Anatoliyada mis rudalari ko'p bo'lsa-da, bronza tayyorlash uchun zarur qalay qazib olishning keng ko'lamlilari topilmagan.

O'rta bronza davri (mil. avv. 2500–2000-yillar). Yozma tarix boshlanish davrida Qizilirmoq daryosi bilan o'ralgan Anatoliya tekisliklarida hind-yevropalik bo'lmagan mahalliy xalq - hattlar yashagan (taxminan mil. avv. 2500–2000-yillar). O'rta bronza davrida hattlar sivilizatsiyasi, poytaxti *Hattush* bilan birga, kengayishda davom etdi.

Anatoliyadagi o'rta bronza davri madaniyati *Krit* orolidagi ilk Minoy madaniyatiga (mil. avv. 3400–2200-yillar) ta'sir ko'rsatgan. Bu *Knoss*dagi arxeologik topilmalar orqali tasdiqlanadi.

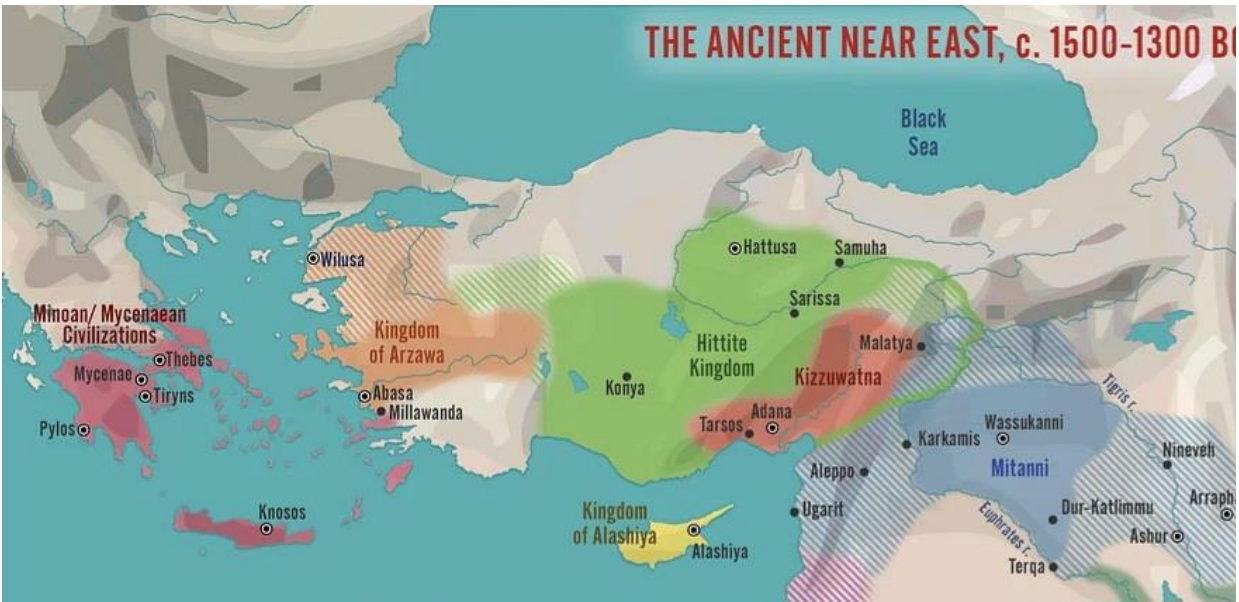
Kech bronza davri (mil. avv. 2000–1200-yillar). **Hattlar va Ossuriya savdogarlari.** Hattlar Mesopotamiyadagi Assur shahridan kelgan assuriya savdogarlari bilan aloqa o'rnatgan. Ular Kanesh (Nesha) hududida, hozirgi *Kültepe* yaqinida savdo markazlarini tashkil etganlar. Assuriyaliklar hattlarga bronza tayyorlash uchun zarur qalay yetkazib berganlar. Ushbu savdo markazlari *karumlar* deb atalgan (akkad tilida

“*port*” ma’nosini anglatadi). Bu savdo koloniyalari tarixda “Karum davri” nomi bilan mashhur bo‘lgan.

Karumlar ossuriya savdo koloniyalari sifatida Hammurapi Assuriyani bosib olib, uni mil. avv. 1756-yilda Babil hukmronligiga kiritguniga qadar davom etgan. Karumlar savdogarlar yashaydigan alohida hududlar bo‘lib, ular hatlar tomonidan himoya qilingan va buning evaziga soliq to‘laganlar.

Ossuriyaliklarning yozuvini olib kirilishi. Ossuriyaliklar gutiy qo‘shnilarini taxminan mil. avv. 2050-yillarda mag‘lub etgach, mintaqadagi mahalliy resurslarni, ayniqsa kumushni o‘zlashtira boshlaganlar. Biroq ossuriya savdogarlarining eng muhim merosi - yozuvni Anatoliyaga olib kirganliklari bo‘ldi. Bu savdo va iqtisodiy faoliyat uchun zarur vosita edi.

Savdo bitimlari loy taxtachalarga akkadiy mixxat yozuvida qayd etilgan. Kaneshdan topilgan yozma manbalar rivojlangan savdo hisob-kitob tizimi va kredit munosabatlarini aks ettiradi. Shuningdek, hujjatlar bitimlar amalga oshirilgan shaharlarning nomlarini ham ko‘rsatib beradi.

1-rasm. Bronza davrida Anadolu

Tosh davrida Kichik Osiyo mavzusini o'qitish metodlari

Tosh davri mavzusi insoniyat sivilizatsiyasining ilk bosqichlarini o'z ichiga olganligi sababli, uni o'qitishda vizual va amaliy metodlarga alohida e'tibor qaratish lozim. Göbeklitepe, Çatalhöyük va Karain g'ori kabi arxeologik yodgorliklar haqida tushuncha berishda quyidagi interaktiv usullar samarali hisoblanadi:

Virtual arxeologik qazilmalar metodi. O'quvchilar guruhlarga bo'linib, har bir guruhga Turkiyadagi muayyan bir paleolit yoki neolit yodgorligi (masalan, Göbeklitepe, Çatalhöyük, Çayönü) topshiriladi. Ular internet va qo'shimcha adabiyotlardan foydalanib, ushbu yodgorlik haqida ma'lumot to'playdilar, undan topilgan ashyolar, turar-joylarning tuzilishi, aholining mashg'ulotlari haqida prezentatsiya tayyorlaydilar. Bu metod o'quvchilarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantiradi va ularni mustaqil izlanishga undaydi.

Vaqt kapsulasi loyihasi. O'quvchilarga topshiriq beriladi: "Agar siz neolit davri odami bo'lganingizda, kelajak avlodlarga qanday beshta buyumni qoldirgan bo'lar edingiz va nima uchun aynan shu buyumlarni tanlagan bo'lar edingiz?" Ushbu ijodiy topshiriq o'quvchilarni tosh davri insonining hayoti, ehtiyojlari va dunyoqarashi haqida chuqur fikrlashga undaydi. Har bir o'quvchi o'z "vaqt kapsulasi"ni taqdim etadi va tanlovini asoslaydi.

Xronologik zanjir usuli. Paleolit, mezolit, neolit va xalkolit davrlarining xronologik chegaralari va asosiy xususiyatlarini o'rganishda o'quvchilar guruhlariga bo'linib, har bir davr uchun alohida "tarixiy pasport" tayyorlaydilar. Pasportda davr nomi, xronologik chegaralari, asosiy manzilgohlar, mehnat qurollari, iqtisodiy faoliyat turlari va diniy e'tiqodlar aks ettiriladi. Keyin guruhlar o'z pasportlarini taqdim etib, davrlar o'rtasidagi uzviylik va farqlarni tahlil qiladilar.

2-mavzu bo'yicha test savollari

1. Tosh asrining xronologik chegaralari qanday belgilanadi?

- A) Mil. avv. 10 000 – 5 000 yillar
- B) --Taxminan 2,6 million yil avval – mil. avv. 4500–2000 yillar--
- C) Mil. avv. 50 000 – 10 000 yillar
- D) Mil. avv. 100 000 – 50 000 yillar

2. Quyidagi qaysi g'or paleolit davriga oid muhim yodgorlik sifatida Istanbul hududida joylashgan?

- A) Karain g'ori
- B) Beldibi g'ori

C) --Yarimburgaz g'ori--

D) Kadiini g'ori

3. Neolit davrida Anatoliyaning strategik ahamiyati nimada namoyon bo'lgan?

A) Bu yerda ilk temir metallurgiyasi rivojlangan

B) --Osiyo va Yevropa chorrahasida joylashgani sababli sivilizatsiyalar markazi bo'lgan--

C) Bu yerda ilk yozuv tizimi kashf etilgan

D) Bu yerda ilk imperiyalar vujudga kelgan

4. Proto-hind-yevropaliklarning tarqalishi haqidagi Anatoliya gipotezasi qaysi nazariyaga asosiy raqib hisoblanadi?

A) Semit nazariyasi

B) --Kurgan gipotezasi (dasht nazariyasi)--

C) Borgan gipotezasi

D) Xett nazariyasi

5. Quyidagi qaysi neolit manzilgohi Sharqiy Anatoliyadagi eng qadimgi manzilgoh hisoblanadi (mil. avv. 7250–6750)?

A) Çatalhöyük

B) Göbekli Tepe

C) --Çayönü--

D) Hacılar

6. Çayönü manzilgohida olib borilgan arxeologik qazishmalarda hayvonlarning xonakilashtirilishiga oid qanday muhim dalil topilgan?

A) Qoramol suyaklari

B) Qo'y terilari

C) --Itning qo'lga o'rgatilganligi--

D) Otning qo'lga o'rgatilganligi

7. Xalkolit (mis-tosh) davrining asosiy tavsifi nima?

- A) --Misdan yasalgan dastlabki metall qurollarning paydo bo‘lishi--
- B) Bronzadan keng foydalanish
- C) Temir qurollarning yoyilishi
- D) Yozuvning kashf etilishi

8. Alaca Höyük qirollik qabristonlaridagi topilmalar qaysi davrga mansub?

- A) Neolit davri
- B) Xalkolit davri
- C) --Ilk bronza davri (mil. avv. 2400–2200)--
- D) O‘rta bronza davri

9. “Karum” atamasi nimani anglatadi va u qaysi xalqning savdo faoliyati bilan bog‘liq?

- A) --Akkad tilida “port” ma'nosini anglatadi, ossuriyalik savdogarlarning savdo markazlari--
- B) Xett tilida “bozor” ma'nosini anglatadi
- C) Yunon tilida “shahar” ma'nosini anglatadi
- D) Misr tilida “ombor” ma'nosini anglatadi

10. Ossuriyalik savdogarlarning Anatoliyaga olib kelgan eng muhim merosi nima edi?

- A) Bronza metallurgiyasi
- B) --Yozuv (akkadiy mixxat yozuvi)--
- C) Tanga pullar
- D) Zardushtiylik dini

Nazorat uchun savollar:

1. Anatoliyadagi paleolit davriga oid asosiy g'or manzilgohlarini sanab o'ting.
2. Mezolit davriga oid qoldiqlar Turkiyaning qaysi hududlarida aniqlangan?
3. Neolit davrida Anatoliyaning strategik ahamiyati nimada namoyon bo'lgan?
4. Proto-hind-yevropaliklarning kelib chiqishi haqidagi Anatoliya gipotezasi va Kurgan nazariyasi o'rtasidagi farq nimada?
5. Chatal-hoyuk va Chayonu manzilgohlarining neolit davri tarixidagi o'rni qanday?
6. Chayonu manzilgohida qanday arxeologik topilmalar aniqlangan?
7. Xalkolit davrining asosiy tavsifi nima va bu davrga oid qanday yodgorliklar ma'lum?
8. Bronza davrining texnologik asosi nimadan iborat bo'lgan va Anatoliya bu borada qanday o'rin tutgan?
9. Ilk bronza davrida Hattlar sivilizatsiyasining shakllanishida qaysi manzilgohlar muhim rol o'ynagan?

3-§. Qadimgi Xett davlati

Dars maqsadi: Qadimda Kichik Osiyo hududida xett sivilizatsiyasi tarixi va Yaqin Sharq hududidagi **siyosiy**-iqtisodiy munosabatlarni bilish

Reja:

- 1) Xett davlati tashkil topishi
- 2) Xett davlatining gullab yashnashi
- 3) Davlatning inqirozga yuz tutishi.

Tayanch tushunchalar: Nesa, Xattusa, Kussar, Labarba, Tabarna, Telepin, Supplilium. Anqara, Kappadokiya, pankus, Mursili, Ramzes II.

Xett davlati. Eng qadimgi davrlarda Kichik Osiyoning sharqiy qismida xett qabilalari istiqomat qilishgan. Janubiy Sharqda esa hurritlarga mansub aholi yashagan. Mil.avv II ming yillikda yarim orol g'arbida yunonlar, axoyaliklar, frigiyaliklar ko'chib kelishadi. Mil.avv II ming yillik boshlarida dastlab *Kanes, Brusxonda, Kussor, Nesa, Solpa* va *Xattusa* shahar-davlatlari vujudga keladi. Sinfy jamiyatning rivojlanishida mil.avv XXXVIII asrlarda mavjud bo'lgan ossur savdo koloniyalari ham muhim o'rin egallaydi. Dastlabki shahar davlatlarni birlashtirish Kussor hokimi Pitxan boshlab beradi va uning ishlarini davom ettirgan o'g'li Annita barcha Xett shaharlarini birlashtirib mil.avv XVIII-XVI asrlarda Xett podsholigiga asos soladi. Xett davlati tarixi haqida ma'lumotlarga yuzlanadigan bo'lsak, 1876–yilda xett iyeroglif yozuvi topilgan, nemis ossurologi T.Vinkler va turk arxeologi *Mikerdibay* tomonidan xettlarning poytaxti (hozirgi Bug'ozqoya yaqinidagi joy,

Anqara yaqinida) Xattusa qazib chiqarilgan. Eng qadimgi xett davlatlarining boshlang‘och formalari bo‘lgan qabila ittifoqlari asta-sekinlik bilan vujudga kelgan. Ularning markazlari Kushshar, Nesa, Zalpuva va Xattushashda bo‘lgan. Bu qabila ittifoqlari Kichik Osiyoning Sharqiy qismida hukmronlik qilish uchun o‘zaro urush olib borishgan. XIX asrda dastlabki Xett davlatlaridan biri vujudga kelgan.

2-rasm. Xett xaritasi

Eng qadimgi xett yozuvlaridan birida, ya'ni Kushshar shahrida hokimlik qilgan xett-nesit podshosi Putxanning o‘g‘li Anittaning yozuvida uning qo‘shni xett qabilalari bilan qilgan urushlari tasvirlangan. Anitta uzoq va qattiq kurashdan so‘ng qo‘shni qabilalarni yenggan. Xattusa shahrining podshosi Piyusht va uning ittifoqchilari ustidan tantanali suratda g‘alaba qozongan. Xattusa va Zalpuva shaharlarini bosib olib vayron qilgan. Manbalardan ma’lum bo‘lgan eng qadimgi Xett

davlati ana shu tariqa vujudga kelgan, bu davlatning dastlabki poytaxti Nesa shahri bo'lgan. Miloddan avvalgi XVII asrda Xett davlati yanada kuchayadi. Kappadokiya'dagi bir qancha tumanlari, jumladan, Tavr yaqinidagi unumdor vodiylar o'ziga bo'ysindirgan xett potsholaridan biri Tabarna (miloddan avvalgi 1640-yillarga yaqin) o'zini "*ulug' podsho*" deb atagan va o'z davlatini Bobil podsholigi bilan teng deb hisoblagan. Qadimgi Xett davlatida urug' jamoa qoldiqlari hali kuchli bolgan. Xett podsholari o'z hokimiyatlarini xalq kengashlariga tayanib amalga oshirganlar. Qurol ko'tarishga qobiliyatli bolgan barcha erkaklar podsho chiqaradigan «pankus» deb ataladigan yig'ilishga muntazam ishtirok etganlar. Zodagonlar davlat boshqaruvida faol qatnashib, o'zlarining kuchli tayanchi bolgan zodagonlar kengashi (Tuliya) orqali xalq yig'iniga boshchilik qilganlar. Zodagonlardan tashqari, davlat boshqaruvida podsho oilasi: aka-ukalari va boshqa qarindoshlari muhim rol oynaganlar. Qadimgi Xett an'anasiga ko'ra, podshoning vorisi podsho oilasidan tanlangan. Ko'pincha voris tanlashda podshoning jiyanlari, uning opa-singillarining o'g'illariga imtiyoz berilgan. Odatga ko'ra, davlatni ikki hukmdor: podsho va malika boshqargan. Agar podsho vafot etsa, malika o'z unvonini yangi podsho hukmronligi davrida ham saqlab qolgan. Yangi podshoning rafiqasi malika bo'lish uchun, sobiq podshoning bevasi-malikaning o'limini kutib turgan. Anita vafotidan keyin, mill. avv. XVII asr oxirida boshqa Xett urug'i hokimiyat tepasiga keladi. Xett davlati asoschilarining birlashtiruvchi siyosatini istilochi va islohotchi podsho Labarna (yoki Tabarna, mill.avv. 1675-1650 yillar atrofida

boshqargan) tugallaydi. U istilochilik yurishlarini davom ettirib, Tavr tog‘ tizmasining shimoliy qismini egallaydi va Shimoliy Qora dengizga chiqadi. Xett davlati chegaralarini dengizdan-dengizgacha kengaytirdi. Uning ichki va tashqi siyosatidan kuchli ta’sirlangan va tan bergan keyingi vorislari Labarna va uning rafiqasi Tavannanna nomlarini o‘zlariga unvon sifatida qabul qildilar. Labarna mavjud Xett ananalariga zid ravishda o‘g‘li Xattusilini o‘z vorisi deb elon qiladi. Xattusili I (mill. avv. 1650-1625-yillar atrofida) poytaxtni xettlarning sobiq bosh markazi Xattusiga ko‘chiradi (Shu voqeadan keyin, davlat rasmiy ravishda Xatti zamonaviy fanda Xett deb atala boshlanadi). Uning vorisi Mursili I (mill. avv. 1625-1590 yillar atrofida) davrida Xett podsholigida markazlashuv kuchayadi. U Mesopotamiyadan Finikiyaga boradigan yo‘ldagi asosiy savdo markazi bo‘lgan Shimoliy Suriyadagi Xalpa shahrini bosib oladi. Mursili I mill.avv. 1595-yilda Bobilga yurish qilib, Xammurapi sulolasini tugatadi. Ammo mamlakat ichida keskin vaziyat vujudga keladi. Saroy fitnachilari podsho hokimiyatini kuchayishini istamay, taxt vorisligiga ko‘pgina davogarlari bo‘lishiga imkoniyat beradigan an’analarni saqlab qolishga urinadilar. Oqibatda Mursili I saroy fitnasi qurboni bo‘ladi. Xett hukmron tabaqalari ichida o‘zaro kelishmovchiliklar boshlanadi.

O‘zaro kelishmovchiliklarga Telepin I (mill.avv. 1530-1500 yillar atrofida) chek qoyadi. Uning davrida faqat podshoning o‘g‘li taxtga chiqish huquqiga ega bo‘ladi. Agar podshoning o‘g‘illari bo‘lmasa, uning singlisining o‘g‘li va eng so‘nggida podshoning kuyovlari taxtga davogar bo‘lish qoidasi o‘rnatiladi. Taxt vorisligining bunday tartibi qat’iy bo‘lib,

zodagonlar kengashi «pankus»ning taxt vorisligi masalasidagi rolini tugatdi. Ammo qolgan masalalarda «pankus» o‘z huquqini saqlab qoladi. Pankusning yuqori pogonasi bolgan «tuliya» hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Tuliyaning ruxsatisiz podsho uning biror-bir a‘zosi bo‘lgan zodagonni qatl qila olmas edi. Agarda tuliyaning ruxsati bilan uning biror a‘zosiga podsho tomonidan o‘lim jazosi berilgan taqdirda ham podsho aybdorning oilasini ta‘qib ostiga olish va mol-mulkini musodara qilish huquqidan mahrum edi. Tadqiqotchilar, bu davrni (mill.avv. XVIII - mill.avv. XVI asrlar) qadimgi Xett podsholigi davri deb hisoblaydilar.

Telepin va uning o‘g‘li hukmronligidan so‘ng, Xett davlatining tushkunlik davri boshlanadi. Bu davr O‘rta Xett podsholigi davri (mill.avv. XV asr) deb nom oladi. Bu davrda Xett podsholigining ahvoli yana ogirlashadi. Bir asr davomida Xett davlati va jamiyati go‘yoki tushkunlikni boshdan kechiradi. Mill.avv. XIV asr boshlarida Old Osiyoda Misr, kassitlar Bobili va Mitanni davlatlari zaiflashib, xalqaro munosabatlarda Xett davlatining kuchayishi uchun qulay shart-sharoit tug‘iladi. Mill.avv. 1450-yillar atrofida kelib chiqishi xurritlardan bolgan amaldor taxtni egallab, yangi Xett sulolasiga asos soladi. Yangi sulola podsholari qadimgi Xett buyuk davlatchiligi g‘oyalarini qaytarishga davo qilib, harbiy-byurokratik monarxiyani tashkil qiladilar. Podsho ilohiylashtirilgan mutloq hukmdorga aylanadi va o‘ziga voris tayinlaydi (Bu voris alohida Tuxkante lavozimiga aylanib, bu vazifadagi kishini zarur bolganda almashtirish mumkin edi). Endilikda saroy to‘ntarishlari

isyonga aylanib ketmaydi. Shu vaqtdan boshlab podsho alohida samoviy ilohiylik egasi hisoblanib, “*quyoshim*” deb uluglandi.

Xett podsholari ichida eng taniqli diplomat, uzoqni ko‘ra oladigan siyosatchi, mohir sarkarda Suppilium I (er. avv. 1380-1335-yillar atrofida) davlatning harbiy qudratini oshiradi. U yengil, tez yuradigan jang aravalari bilan qo‘shinni taminlaydi. Xett shaharlari, ayniqsa, poytaxt Xattusining mudofaa inshootlari mustahkamlanadi. Suppilium I sharqiy O‘rtayer dengizi qirg‘og‘i mayda davlatchalarini va Mitanni davlatini o‘ziga boysundiradi. Mitanniga tegishli Suriya viloyatlarini va shaharlarini bosib oladi. Suppilium I o‘z kuyovini Mitanni taxtiga o‘tqazdi. U Suriyada markazi Karxemish va Xalpa bolgan xetlarga qaram davlatlarga asos solib, bu davlatlarni hukmdori qilib o‘z o‘g‘illarini tayinlaydi. Bobil va Axey (Miken Yunonistoni) davlatlari Suppilium bilan do‘stlik aloqalarini o‘rnatishga majbur boladi. Uning vorisi Mursili II (mill. avv. 1335-1305 yillar atrofida) otasining davlatini to‘la hajmda saqlab qoladi, lekin qaram hududlardagi isyonlar, qo‘zg‘olonlar va boshqa qudratli davlatlarning mamlakat hududiga tazyiqiga qarshi to‘xtovsiz urushlar olib borishga majbur boladi. Mursili II Kichik Osiyodagi Janubiy Frigiya va Lidiya, Milavan (Milet) hokimlarini bo‘ysundiradi. U an’anaviy raqib Arsava podsholigiga (Kichik Osiyo) qarshi g‘olibona yurish qilib, Egey dengizi qirg‘og‘igacha chiqadi. Ammo Mursili II podsholigining so‘nggi yillarida Misr XIX sulola davrida yanada kuchayadi va sharqiy O‘rtayer dengizi qirg‘og‘i uchun Xett davlati bilan yana raqobat boshlaydi. Mill.avv. 1286-yilda Kadesh shahri

yonida har ikki tomon uchun hal qiluvchi janglardan biri bolib o'tdi. Jangda Misr qo'shinlari yengiladi. Shunga qaramasdan Misr fir'avni, istedodli sarkarda Ramzes II yana urushga tayyorlanib, xettlarni Falastin, Finikiya va Suriyaning katta qismidan siqib chiqaradi. Oxir-oqibatda Misr va Xett davlati mill.avv. 1280-yilda tinchlik shartnomasini imzolaydilar. Shartnoma bo'yicha Suriyaning bir qismi, Shimoliy Finikiya Xett davlati ta'siri ostida qoladi. Har ikki davlat o'rtasida savdo aloqalari kuchayadi. Endilikda Xattusili III kuchayib borayotgan Ossuriyaning harbiy tazyiqiga qarshi Bobil bilan ittifoq tuzishga harakat qiladi, lekin Ossuriyani Yuqori Mesopotamiyadan siqib chiqara olmaydi.

Xett davlati kuchli qo'shinga ega bo'lgan Osuriya tazyiqini qiyinchilik bilan qaytaradi. Songgi Xett podsholari Tutxaliya IV va uning ikki o'g'li davrida axeylar, Bolqondan kelgan frigiyaliklarni Kichik Osiyoning g'arbida hujumini zo'rga qaytaradilar. Axeylar tor-mor qilinganidan keyin, Kichik Osiyo g'arbidagi Ilion shahri bosib olinadi. So'nggi Xett podshosi Suppilium II Kipr orolini yana qayta bosib oladi. Mill.avv. XII asr oxirida Egey dengizi qirgoqlari va orollaridan kelgan «dengiz xalqlari» Xett davlatini tor-mor qildilar (mill.avv. 1190-yillar). Shunday qilib, yangi Xett davlati tarix sahnasidan abadiy tushib ketdi. Markazlari Karxemish va Melida bolgan so'nggi Xett podsholiklari qoldiqlari mill.avv. VIII asr oxirlarida Ossuriya tomonidan tugatildi.

Qadimgi Xett davlati mavzusini o'qitish metodlari

Xetlar imperiyasi qadimgi Sharq tarixidagi eng qudratli davlatlardan biri bo'lib, uning siyosiy tizimi, xalqaro munosabatlari va

madaniy merosi o'quvchilarda katta qiziqish uyg'otadi. Bu mavzuni o'qitishda quyidagi interaktiv metodlardan foydalanish tavsiya etiladi:

Diplomatik muzokaralar o'yini. Kadesh jangi (mil.avv. 1286) va undan keyin tuzilgan tinchlik shartnomasi mavzusini o'rganishda sinf ikki guruhga bo'linadi: Xetlar va Misr vakillari. Har ikki guruh o'z davlatining pozitsiyasini himoya qilib, tinchlik shartnomasi shartlarini ishlab chiqadi. Muzokaralar jarayonida har bir guruh o'zining harbiy va iqtisodiy manfaatlarini himoya qilishga harakat qiladi. Yakunda tuzilgan shartnoma matni tarixiy Kadesh shartnomasi bilan solishtiriladi. Bu metod o'quvchilarda diplomatik ko'nikmalarni, murosa qilish qobiliyatini va tarixiy hujjatlarni tahlil qilish malakasini rivojlantiradi.

Taxt vorisligi muammosi - rolli o'yin. Telepin I davrida taxt vorisligi tartibidagi islohotlar mavzusini o'rganishda o'quvchilarga turli rollar beriladi: podsho, malika, zodagonlar kengashi (tuliya) a'zolari, xalq yig'ini (pankus) vakillari, podshoning o'g'illari, jiyanlari va kuyovlari. Sinfda qadimgi Xett davlati saroyidagi taxt vorisligi masalasi bo'yicha munozara tashkil etiladi. Har bir rol ijrochisi o'z manfaatlarini himoya qiladi. Yakunda Telepin I ning islohotlari nima uchun zarur bo'lganligi va ularning ahamiyati haqida xulosa chiqariladi.

Xronologik domino o'yini. Xett podsholari (Anitta, Labarna, Xattusili I, Mursili I, Telepin I, Suppilulium I, Muvatalli II, Xattusili III) va ularning davridagi muhim voqealar (Bobilning bosib olinishi, Kadesh jangi, poytaxtning Xattusaga ko'chirilishi, taxt vorisligi islohoti, Misr bilan tinchlik shartnomasi va boshqalar) alohida kartochkalarga yoziladi.

O'quvchilar kartochkalarni to'g'ri xronologik ketma-ketlikda joylashtirishlari kerak. Bu o'yin o'quvchilarning xronologik tafakkurini rivojlantiradi va muhim sanalarni eslab qolishga yordam beradi.

Arxiv hujjatlari tahlili. Xettlarning mixxat yozuvidagi hujjatlar (masalan, Anitta yozuvi, Kadesh shartnomasi, Telepin farmoni) dan parchalarni o'zbek tiliga tarjima qilingan holda o'quvchilarga tarqatiladi. Ular ushbu birlamchi manbalarni tahlil qilib, quyidagi savollarga javob beradilar: Hujjat qachon yozilgan? Unda qanday voqealar tasvirlangan? Muallifning maqsadi nima? Hujjat Xett jamiyati haqida qanday ma'lumot beradi? Bu metod o'quvchilarni tarixiy manbalar bilan ishlashga o'rgatadi va ularni mustaqil xulosa chiqarishga undaydi.

3-mavzu bo'yicha test savollari

1. Xett podsholigiga asos solgan va dastlabki shahar-davlatlarni birlashtirgan hukmdor kim hisoblanadi?

- A) Pitxana
- B) --Annita--
- C) Tabarna
- D) Xattusili I

2. Xett davlati poytaxti Xattusa qayerda joylashgan va uni kim qazib chiqargan?

- A) Konya yaqinida; D. Fray
- B) --Anqara yaqinidagi Boğazkale (Boğazköy); T. Vinkler va Mikerdibay--
- C) Istanbul yaqinida; G. Shliman
- D) Van ko'li atrofida; K. Bittel

3. Qadimgi Xett davlatidagi xalq yig'ini qanday atalgan va unda kimlar ishtirok etgan?

- A) Apella; zodagonlar
- B) --Pankus; qurol ko‘tarishga qobiliyatli barcha erkaklar--
- C) Ekklesiya; erkin fuqarolar
- D) Tuliya; podsho oilasi

4. Xett podshosi Mursili I ning eng muhim harbiy yutug‘i nima edi?

- A) Misrni bosib olishi
- B) --Mil. avv. 1595-yilda Bobilga yurish qilib, Xammurapi sulolasini tugatishi--
- C) Ossuriyani egallashi
- D) Yunonistonni bosib olishi

5. Podsho Telepin I davrida taxt vorisligi tartibida qanday o‘zgarish amalga oshirildi?

- A) Podshoning to‘ng‘ich o‘g‘li voris bo‘lishi
- B) --Faqat podshoning o‘g‘li taxtga chiqish huquqiga ega bo‘lishi, agar bo‘lmasa singlisining o‘g‘li yoki kuyovi voris bo‘lishi--
- C) Zodagonlar kengashi vorisni saylashi
- D) Podshoning ukasi voris bo‘lishi

6. Yangi Xett sulolasi (mil. avv. 1450-yillar atrofida) qanday boshqaruv tizimini joriy etdi?

- A) Demokratik respublika
- B) --Harbiy-byurokratik monarxiya (podsho ilohiylashtirilgan mutloq hukmdor)--
- C) Teokratik davlat
- D) Federativ tuzum

7. Xett podsholaridan eng taniqli diplomat va mohir sarkarda hisoblangan Suppilium I davrida qanday hududlar bosib olindi?

- A) Misr va Falastin
- B) --Sharqiy O‘rta yer dengizi qirg‘oqlari, Mitanni davlati, Suriya viloyatlari--

C) Yunoniston va Frakiya

D) Kavkazorti va Eron

8. Kadesh jangi (mil. avv. 1286) qaysi ikki davlat o‘rtasida bo‘lib o‘tgan va natijasi qanday yakunlangan?

A) Xetlar va Ossuriya; Ossuriya g‘alabasi

B) --Xetlar va Misr; Misr qo‘shinlari yengilgan, ammo keyinchalik tinchlik shartnomasi tuzilgan--

C) Xetlar va Bobil; Bobil g‘alabasi

D) Xetlar va Mitanni; Mitanni g‘alabasi

9. Xett davlati bilan Misr o‘rtasida mil. avv. 1280-yilda tuzilgan tinchlik shartnomasining ahamiyati nimada?

A) Birinchi harbiy ittifoq shartnomasi

B) --Tarixdagi eng qadimgi yozma tinchlik shartnomalaridan biri--

C) Birinchi savdo shartnomasi

D) Birinchi chegara shartnomasi

10. Xett davlatining halokatiga asosan qaysi omil sabab bo‘lgan?

A) Ossuriya bosqini

B) Ichki sulolaviy nizolar

C) Misr bilan urushlar

D) --”Dengiz xalqlari” hujumi (mil. avv. 1190-yillar)--

Nazorat uchun savollar:

1. Mil.avv. II ming yillik boshlarida Kichik Osiyoda qanday shahar-davlatlar vujudga kelgan va ularning shakllanishida ossuriyalik savdogarlar qanday rol o'ynagan?
2. Xett podsholigiga asos solgan hukmdor kim bo'lgan va uning davlatni birlashtirish borasidagi faoliyatini qisqacha izohlang.
3. Qadimgi Xett davlatidagi ijtimoiy-siyosiy boshqaruv tizimini tavsiflang.
4. Podsho Telepin I davrida taxt vorisligi tartibida qanday o'zgarishlar amalga oshirilgan va bu islohotlarning maqsadi nima edi?
5. Xett podsholigining tushkunlik davri (O'rta Xett podsholigi) qachon boshlangan va bu davrda davlat qanday qiyinchiliklarga duch kelgan?
6. Suppilium I (mil.avv. 1380-1335) davridagi Xett davlatining harbiy-siyosiy yutuqlarini sanab o'ting. U qaysi hududlarni o'ziga bo'ysundirgan?
7. Kadesh jangi (mil.avv. 1286) haqida ma'lumot bering. Ushbu jang va undan keyin tuzilgan tinchlik shartnomasining ahamiyati nimada?
8. Xett davlatining zaiflashuvi va halokatiga qanday omillar sabab bo'lgan? "Dengiz xalqlari"ning bu jarayondagi roli qanday?

4-§. Frigiya, Lidiya va Ion shahar-davlatlari

Dars maqsadi: Temir davrida Kichik Osiyoda yunon kolonoyalari, Ion-shahar davlatlari tarixini, siyosiy-iqtisodiy holatini bilish va tahlil qilish.

Reja:

- 1) Frigiya
- 2) Lidiya
- 3) Ion shahar davlatlari

Tayanch tushunchalar: Gerodot, Strabon, Giges, Sard, Gordion, Krez, Kir II, forslar, Pergam, Arrian, Anatoliya, Qizilirmoq, Bifiniya, Midas.

Frigiya davlati. Frigiyaliklar miloddan avvalgi taxminan 1200-yillarda bo'g'ozlar orqali Anatoliyaga kelgan Balkan qabilalaridan biri edi. Anatoliyadagi Xetlar siyosiy hukmronligi tugagach, ular miloddan avvalgi VIII asrda G'arbiy Anatoliyadan Qizilirmak daryosi bo'ylarigacha cho'zilgan siyosiy kuchga aylandi. Biroq, ular butun mamlakat bo'ylab siyosiy birlikka erisha olmadi. Gerodot va Strabonning ma'lumotlariga ko'ra, friglar Yevropadan kelib chiqqan xalq bo'lib, ular Anadoluga kelishlaridan avval "briglar" nomi bilan atalgan. Friglarning ilk podshosi — mamlakat poytaxti Gordion (*Ankara-Polatli*) shahriga nom bergan Gordias hisoblanadi. Tarixchi Arrianning qayd etishicha, Gordias Thelmessoslik (Hozirgi Fethiye) bir ayolga uylangan va undan Midas deb atalgan o'g'il ko'rgan.

Friglarning dastlabki davrlariga oid aniq va ishonchli ma'lumotlar cheklangan bo'lsa-da, ular orasida eng mashhur va ko'p tilga olinadigan

hukmdor - Midasdir. Biroq ayrim tadqiqotlarda frigiyaliklar barcha podshohlarini umumiy tarzda “Midas” nomi bilan atagan bo‘lishi ehtimoli ham ilgari suriladi.

Podsho Midas hukmronligi davrida ular Markaziy Anatoliyaning barcha hududlarini boshqargan. Frigiyaliklar monarxiya shaklidagi hukmronlik ostida yashagan. Ularning asosiy mashg‘uloti dehqonchilik bo‘lgan.

Avvaliga Qora dengizning g‘arbiy sohillarida joylashgan va qadim manbalarda Bitiniya (*Bithynia*) deb atalgan hududga, keyinchalik esa hozirgi Ko‘tahya, Eskişehir, Afyon, Ankara hamda Sakarya vodiysini o‘z ichiga olgan mintaqaga joylashib olgan friglar vaqt o‘tishi bilan yanada kengroq hududlarga tarqalganlar. Ossuriylar bilan deyarli doimiy urush holatida bo‘lgan friglar Midasning taxtga chiqishi bilan ossuriylar bilan sulh tuzib, shu tariqa o‘zlarining janubi-sharqiy chegaralarini nisbatan barqarorlashtirishga erishganlar. Shundan so‘ng Midas G‘arbiy Anadolu shaharlaridan biri bo‘lgan Kime podshohining qizi bilan turmush qurib, g‘arbiy mamlakatlar bilan do‘stona aloqalarni yo‘lga qo‘yishga intilgan. Shuningdek, fil suyagidan yasalgan taxtni Yunonistondagi Delfi (*Delphi*) Apollon ibodatxonasiga hadya etish orqali Yunoniston bilan munosabatlarni mustahkamlashga harakat qilgan. Gordionda olib borilgan arxeologik qazishmalar chog‘ida topilgan yunoncha sopol idishlar ushbu aloqalarning boshqa moddiy dalillari sifatida talqin qilinadi.

Miloddan avvalgi 600-yilda Lidiya hukmronligi ostiga tushgan. Biroq tinchlik davri miloddan avvalgi 700-yillar atrofida buziladi va Kavkaz orqali Sharqiy Anadoluga kirib kelgan kimmerlar avvalo hududdagi urartlarni zaiflashtirganidan so‘ng Qizilirmoq daryosigacha yetib keladilar. Frig–kimmer to‘qnashuvi yakunida Frigiya jiddiy darajada vayron qilinadi. Ushbu mag‘lubiyatdan so‘ng podshoh Midas o‘z joniga qasd qilgani qayd etiladi (mil. avv. 676). G‘arbga chekingan friglar ma’lum muddat mayda beyliklar shaklida o‘z mavjudligini saqlab turgan bo‘lsalar-da, oxir-oqibat lidiyaliklar hukmronligini tan olishga majbur bo‘ladilar.

3-rasm. Frigiya davlati

Monarxiya boshqaruvidagi Frigiyalarda qirol bilan birga aristokrat (nobil) tabaqa ham davlat boshqaruvi ishlarida ta'sirli bo‘lgan.

Ular qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanuvchi xalq bo‘lgani uchun bu ularning diniy e’tiqodlariga ta’sir qilgan. Tarixchi Gerodot frigiyaliklarni Anatóliyadagi eng boy xalq deb atagan.

Ularning eng buyuk xudosi yer va unumdorlik xudosi Kibela edi.

Frigiyada to'qimachilik va metallsozlik rivojlangan edi. Ular Anatoliyaning birinchi zargarlariga aylangan. To'qimachilikda ancha rivojlangan frigiyaliklar "tapetes" deb ataladigan gilamlari va to'shamchalari bilan mashhur bo'lishgan.

Friglar xo'jaligining eng muhim tayanchi chorvachilik hamda dehqonchilikdan iborat bo'lgan. Mazkur sohalarning barqarorligini ta'minlash maqsadida ular qat'iy huquqiy-me'yoriy qoidalarni joriy etgan: xususan, xo'kizni so'yish yoki so'qmoqni sindirish kabi harakatlar o'lim jazosi bilan jazolangan. Shuningdek, ekin ekilgan yerlarga zarar yetkazish ham og'ir jazo choralari keltirib chiqargan. Qishloq xo'jaligi ularning asosiy daromad manbai bo'lgani sababli, Friglar bu tarmoqqa alohida strategik ahamiyat berganlar.

Lidiya davlati. Anadoluning g'arbiy qismida joylashgan bo'lib, tabiiy resurslarga boyligi hamda O'rta Yer dengiz va Osiyo o'rtasidagi savdo yo'llari ustidagi qulay geografik mavqei tufayli iqtisodiy jihatdan tez boyigan hudud hisoblangan. Lidiya podsholigi mil.avv. VII–VI asrlarda yuksalib, Krez (Karun) davrida (mil.avv. 560–546) keng hududlar va ulkan boylik bilan mashhur bo'lgan. Keyinchalik Lidiya poytaxti Sard bo'lgan Fors satrapligi tarkibiga kiritildi. Makedoniyalik Aleksandr tomonidan zabt etilgach, ellin davrda Salavkiylar imperiyasi tarkibiga qo'shildi. Rimning Osiyo provinsiyasi tarkibida bo'lgan Lidiya milodiy III asrda alohida viloyat maqomini oldi.

Geografiyasi va resurslari. Gerodot ma'lumotlariga ko'ra, nomi ilk podsho Lidusdan kelib chiqqan (shuningdek Maeoniya nomi bilan ham tanilgan) Lidiya Germ (Hermus) va Kaystr (Kayster) vodiylarida, Kichik Osiyoning g'arbiy qismida joylashgan. Sohilbo'yi shaharlaridan Smirna (Izmir) va Efes ayrim davrlarda Lidiya nazorati ostiga o'tgan.

Sharq va G'arb o'rtasidagi muhim tutashuv nuqtasi bo'lgan Lidiya unumdor yerlar hamda tabiiy boyliklar - ayniqsa Paktolos daryosi keltirgan kumush va oltin zaxiralari hisobiga yirik savdo hududiga aylangan va bu holat podsholik farovonligini yanada oshirgan. Lidiya, shuningdek, yuqori sifatli to'qimachilik hamda teri mahsulotlari ishlab chiqarishi bilan ham e'tibor qozongan.

Lidiyaliklar hind-yevropa ildizlariga mansub o'ziga xos tilga ega bo'lgan. Ular mil.avv. I asrgacha qo'llangan, yunon yozuviga yaqin alifbodan foydalangan. Saqlanib qolgan yozma manbalar sonining kamligi sababli, Lidiya tili hozirgacha faqat qisman o'qilgan va talqin qilingan. Lidiya san'ati, madaniyati va dini ham geografik o'rnini aks ettirib, unda Sharq hamda Yunon ta'sirlari uyg'unlashgan.

Mermnadlar sulolasi. Poytaxti Sard bo'lgan Lidiya Mermnadlar sulolasi davrida (mil.avv. 700–546) eng yuksak shuhratga erishgan. Sulolaning ilk podshosi Giges (mil.avv. 680–645) bo'lib, yunon manbalarida nomi qayd etilgan eng ilk "tiran"(mustabid)lardan biri sifatida tilga olinadi. To'rtinchi podsho Aliatt (mil.avv. 610–560) Giges singari qo'shni kimmerlar bilan urush olib borgan, biroq yanada muvaffaqiyat Ioniyaning ayrim qismlarini egallanishida kelgan. Giges va

Aliattning ulkan qabrlari *Bin Tepe* hududida bunyod etilgan bo'lib, qadimgi davridayoq o'lchamlari bilan mashhur bo'lgan.

Krez (Karun). Sohilbo'yi yunon shaharlarini bo'ysundirgan hamda davlat hududini Halis daryosigacha (hozirgi Qizilirmoq) kengaytirib, butun Anadolu platosi ustidan nazorat o'rnatgan so'nggi Mermnad podshosi Krez davrida Lidiya yanada ravnaq topgan. Shu tariqa u Fors imperiyasi bilan chegaradosh siyosiy makonni shakllantirgan.

Krez yunonlar bilan do'stona diplomatik aloqalarni davom ettirgan. U Efesdagi Artemida ibodatxonasini qayta tiklashga moddiy ko'mak bergan va Delfiga nazr-ehsonlar bag'ishlagan. Rivoyatlarga ko'ra, Delfi kohini "imperiya qulaydi" degan bashoratni bildirgan, biroq Krez bu gapni noto'g'ri talqin qilgan — natijada qulagan imperiya Forsniki emas, aynan Lidiyaniki bo'lgan.

Yunon an'analari Krezning afsonaviy boyligini ko'p tilga oladi. Bu holat, ehtimol, Lidiyaning (ehtimol Krezning otasi Aliatt davridayoq) dunyoda ilk tanga zarb qilgan davlatlardan biri bo'lgani bilan bog'liq. Dastlabki tangalar qo'pol ishlangan elektrum (oltin-kumush qotishmasi) bo'laklaridan yoki sof kumush va oltindan tayyorlanib, ularga sher va buqa tasvirlari muhrlangan.

Krezning ekspansiyasi Fors podshosi Kir II tomonidan mil.avv. 546-yilda Halis bo'yidagi jangda mag'lub etilishi bilan keskin to'xtagan. Ba'zi rivoyatlarda Krez gulxanga tashlangan, biroq Apollon tomonidan qutqarilib, afsonaviy Giperboreylar yurtiga olib ketilgani aytiladi. Sard egallanib, Lidiya keyinchalik Fors satrapligiga aylangan. Mil.avv. V

asrdagi Fors urushlari davrida Sard shahri mil.avv. 498-yilda ioniyaliklar tomonidan talon-toroj qilingan, mil.avv. 480-yilda esa Kserks tomonidan Yunonistonga yurishdan avval harbiy tayanch sifatida foydalanilgan.

Ellinistik va Rim davri. Lidiya mil.avv. IV asrda Makedoniyalik Aleksandr tomonidan zabt etildi. Vorislar urushlari jarayonida avval Antigon I nazoratiga o'tdi, keyin esa mil.avv. 280-yildan so'ng Salavkiylar hukmronligi ostiga kirdi. Sard muhim mintaqaviy markaz sifatida o'z mavqeini saqlab qolgan hamda qayta qurilish dasturlaridan foyda ko'rgan. Jumladan, Artemidaga bag'ishlangan ibodatxona, teatr va gimnaziya bunyod etilgan.

Mil.avv. 189-yilda Rim Pergam podshosi Evmen II yordami bilan Suriya podshosi Antiox III ustidan Magnesiya jangida hal qiluvchi g'alabaga erishdi. Mil.avv. 133-yildan boshlab Lidiya Rimning Osiyo provinsiyasi tarkibiga kiritildi. Milodiy III asrda esa Diokletian tomonidan alohida viloyat sifatida qayta tashkil etilib, Sard shahriga faxriy metropol unvoni berildi.

Rim davridagi Lidiya hayoti ma'lum darajada beqarorliklar bilan kechgan. Rim ma'muriy boshqaruvining kuchayishi, og'ir soliq yuklari hamda milodiy 17-yilda 12 shaharni vayron qilgan kuchli zilzila mintaqaga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Shunga qaramay, tanga zarbining ko'paygani va imperatorlar Adrian (124) hamda Karakalla (215)ning imperatorlik tashriflari ko'rsatganidek, mintaqa farovonligi milodiy II–III asrlarda yana tiklangan.

4-rasm. Lidiya xaritasi

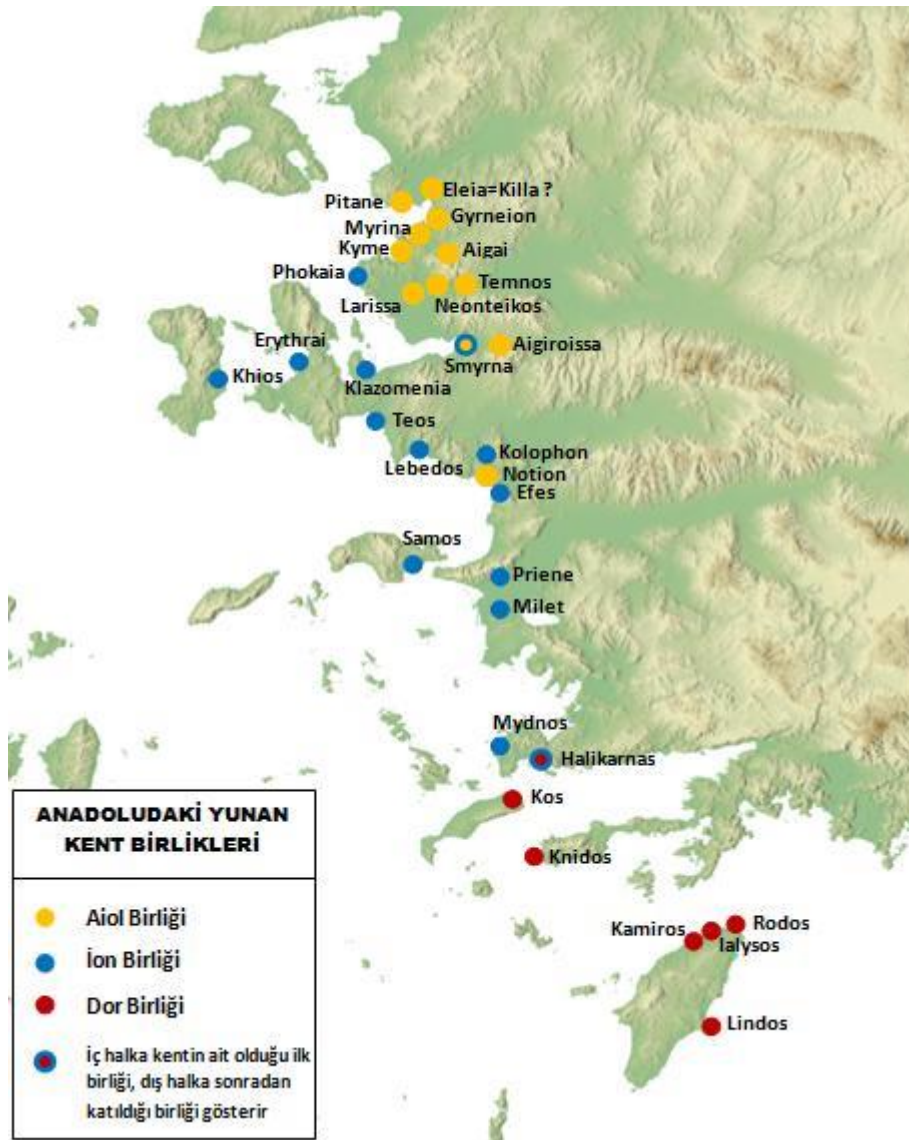
Ioniya shahar-davlatlari. 12 mustaqil sohil shahar-davlati (shimoldan janubga) quyidagilar edi: Fokaia (Foça), Klazomenay, Eritray, Teos, Kolofon, Lebedos, Efes, Priene, Myus, Milet. Shuningdek orol shaharlaridan Xios (Sakiz) va Samos (Sisam). Mazkur shahar-davlatlar taxminan mil.avv. 1000-yillar atrofida doriylardan qochgan axeylar tomonidan barpo etilgan degan qarash ham uchraydi.

Mil.avv. VIII–VII–VI asrlarda Ioniya shaharlari (ayniqsa Efes, Milet va Samos) butun Oʻrta Yer dengiz havzasida kuchli savdo ustuvorligini oʻrnatib, ilm-fan, sanʼat va falsafa sohalarida keyinchalik

shakllangan yunon va rim sivilizatsiyalarining poydevori sifatida talqin qilinadigan yirik yutuqlarga erishgan.

Gʻarbiy Anadoluda joylashgan boʻlib, taxminan mil.avv. 1150-yillar atrofida ioniyaliklar (yunonlarning ion lahjasida soʻzlashuvchi guruhlari) yashagan mintaqa hisoblanadi. Bir tomondan, Miletta yunon falsafasi shakllangan markazlardan biriga aylanishi, ikkinchi tomondan esa, mil.avv. 499–493-yillardagi Ioniyaliklar qoʻzgʻoloni hamda uning oqibatida mil.avv. 490 va 480-yillarda forslarning Yunonistonga yurishlariga olib kelgan tarixiy jarayonlari bilan mashhur.

Anadoluning gʻarbiy qirgʻoqlari asosan savdo uchun qulay boʻlgan suv yoʻllariga yaqin hududlarda joylashgan Miken sivilizatsiyasi (mil.avv. 1700–1100) davri koʻchmanchi-aholisi tomonidan oʻzlashtirilgan. Ichki mintaqalar esa Bronza davri inqirozi (mil.avv. 1250–1150)gacha Xett (Hitit) imperiyasi (mil.avv. 1400–1200) tarkibiga kirgan boʻlsa-da, uning bevosita taʼsir doirasi keyinchalik Ioniya nomi bilan atalgan qirgʻoq hududlarigacha yetib bormagan. Xetlar qulagach, mintaqada Frigiya podsholigi, shuningdek Kariya, Lidiya va Misiya kabi siyosiy birliklar vujudga keldi. Soʻnggi uch podsholik shimolda Germos (Hermos) daryosi mansabidan janubda Maeandrogacha boʻlgan hududni nazorat qilgan boʻlib, aynan shu zona keyinchalik Ioniya sifatida tanilgan.

5-rasm. İoniya shahar-davlatlari.

Mintaqadagi o'n ikki ion shaharlari quyidagilardan iborat edi:

Phokaia	Sakiz (Chios)
Klazomenai	Erythrai
Kolophon	Samos
Teos	Priene
Lebedus	Myus
Efes	Milet

Ushbu 12 shahar mil.avv. VII asrda ijtimoiy-diniy xususiyatga ega boʻlgan ittifoq — *Ioniya* birligini tuzdi. Keyinchalik Smirna (Izmir) ham ularga qoʻshildi. Hudud aholisi etnik va madaniy jihatdan rang-barang boʻlib, shimolda *aiol* yunonlari, janubda *dor* yunonlari, shuningdek Misiya, Lidiya va Kariya podsholiklari aholisini oʻz ichiga olgan. Bu guruhlarning barchasi savdo aloqalari orqali uzviy munosabatda boʻlgan va ioniyaliklar bilan turmush qurish (nikoh) munosabatlari ham keng tarqalgan. Mikenlar asos solgan savdo portlari Finikiya hamda Yunoniston materik qismidan savdogarlarni jalb etib, mintaqaning koʻp qatlamli ijtimoiy tarkibini yanada boyitgan. Tadqiqotchilar fikricha, aynan shu “sermahsul” intellektual muhit Miletlik Fales (taxm. mil.avv. 585)dan boshlanib, Suqrot dan avvalgi faylasuflar tomonidan rivojlantirilgan ilk ilmiy-falsafiy qarashlarning rivojlanishiga zamin yaratgan.

Gerodotga koʻra, ioniyaliklar oʻz nomini Afinaning afsonaviy podshosi Ion nomidan olgan.

Kir II (mil.avv. 550–530) mil.avv. 547-yilda Tibr jangida Lidiya podshosi Kresni magʻlub etgach, mintaqa Ahamoniylar Fors imperiyasi tarkibiga kirdi. Mil.avv. 499-yilda esa Ioniyaaliklar qoʻzgʻolon (mil.avv. 499–493) koʻtarishdi. Bu harakatni Afina va Eretriya qoʻllab-quvvatlagan. Bunga javoban Doro I (mil.avv. 522–486) mil.avv. 490-yilda Yunonistonga birinchi fors yurishini boshladi, biroq bu yurish Marafon jangida toʻxtatildi. Uning oʻgʻli va vorisi Kserks I (mil.avv. 486–

465) mil.avv. 480-yilda ikkinchi yurishni amalga oshirdi va u ham magʻlubiyat bilan yakunlandi.

Mil.avv. 335-yildan keyin Ioniya Makedoniyalik Aleksandr imperiyasi tarkibiga kirdi. Aleksandrning mil.avv. 323-yilda vafotidan soʻng uning sarkardalari oʻrtasida ketma-ket urushlar boshlangan va har bir yirik harbiy toʻqnashuvda turli hududlar qoʻldan-qoʻlga oʻtgan. Oxir-oqibat Ioniya Salavkiylar imperiyasi nazoratiga oʻtdi. Salavkiylar mil.avv. 189-yilda mintaqani Rimga boy berdi. Rimliklar esa hududni “Pergamon (Pergamum)”dagi Attalidlar sulolasi boshqaruviga topshirdi. Ioniyaliklar Rim davri davomida ham, 1453-yildan soʻng hududda nazoratni qoʻlga olgan Usmonlilar imperiyasi davrida ham, hozirgi zamongacha mintaqada yashashda davom etib, uning boy madaniy qatlamini shakllantirish va rivojlantirishga munosib hissa qoʻshganlar.

Gerodot (mil.avv. 484–425/413) maʼlumotiga koʻra, ioniyaliklar oʻz nomini Afina haqidagi afsonaviy podsho Iondan olgan; u ijtimoiy tartibni taʼminlash maqsadida xalqni toʻrt qabilaga ajratgan, deb rivoyat qilinadi. Ioniyaliklar Afinaga yaqin tarixiy-ijtimoiy aloqalarga ega boʻlgan boʻlsalar-da, oʻzlarini afinalik emas, balki ioniyalik sifatida anglaganlar. Biroq Gerodot bunday daʼvoni mohiyatan uncha asosli emas, deb baholaydi va quyidagicha izoh beradi:

“Ularning ‘ioniyalik’ nomiga boshqa barcha ioniyaliklarga nisbatan koʻproq sodiq ekani rostdir. Shu bois ularga oʻzlarini sof ioniyalik deb daʼvo qilish imkonini bering. Ammo, aslida bu atama kelib

chiqishini Afinagacha bog‘lay oladigan har bir kishi uchun tadbiiq etilishi mumkin.”

Mil.avv. 700-yilda Lidiya podshosi Giges Izmir (Smirna) va Milet shaharlarini bosib oldi, qolgan shaharlar esa iqtisodiy jihatdan Lidiya ta’sir doirasiga bog‘landi. Mil.avv. 560–545-yillarda Lidiya podshosi Krez (Kroisos) Ioniya hududini Lidiya podsholigi hukmronligi ostiga kiritdi. Lidiya podsholigi forslar tomonidan tugatilgach, ioniyaliklar Fors hukmronligini tan olishga majbur bo‘ldilar.

Ioniya me’morchiligi. Ioniya (Ion) qadimgi yunon me’morchiligida Doriylardan keyin shakllangan me’moriy tizim hisoblanadi. Uning asosiy belgilari, avvalo, ustunlarda mujassam. Ion uslubidagi ibodatxona ustunlari odatda ingichka va baland bo‘ladi, poydevor ustida ko‘tariladi hamda burama shaklli kapitelga ega. Ustunlar tosh zinapoyalar ustiga o‘rnatilgan bo‘ladi. Friz qismi esa uzun, ingichka tasma ko‘rinishida bo‘lib, ko‘pincha bo‘rtma tasvirlar (relyef) bilan bezatiladi.

Ioniya iqtisodiyoti va madaniy-intellektual hayoti. Ioniyaliklar tarixiy manbalarda dengizchilik va savdo bilan shug‘ullangan aholi sifatida tasvirlanadi. Ular ko‘plab O‘rta Yer dengiz portlariga tovar tashish orqali tirikchilik qilganlar. Mil.avv. VIII–VII–VI asrlarda eng yuksak ravnaq bosqichini boshdan kechirgan Ioniya sivilizatsiyasi mil.avv. V asrda Afina sivilizatsiyasining shakllanishida muhim omillardan biri bo‘lgan. Ioniya, shuningdek, Ion falsafasining “beshigi” sifatida e’tirof etiladi. Bu yerda faylasuflar o‘zaro intellektual muhit

yaratib, muayyan falsafiy yo‘nalish doirasida qarashlar tizimini shakllantirganlar.

Mazkur an‘ananing yetakchi namoyandalaridan biri Fales bo‘lib, u tabiatdagi eng ustuvor unsur *suv* ekanini ilgari surgan. Undan keyin Anaksimandr va Anaksimenes ham borliqning asosida muayyan bosh tamoyil kuch-qudrat yotadi degan g‘oyalarni rivojlantirgan. Anaksimenes esa eng oliy unsur havo ekanini ta‘kidlagan.

San‘at va me‘moriy meros. Ioniyaliklar haykaltaroshlik va me‘morilikda ham yuqori yutuqlarga erishganlar. Efesdagi Artemida ibodatxonasi hamda Samosdagi Gera ibodatxonasi Ion me‘morчилиgining yuksak namunalaridan sanaladi.

Ioniya mil.avv. 546-yilda Ahamoniylar imperiyasi hukmronligi ostiga kirdi. Mil.avv. 502–496-yillardagi Ioniya qo‘zg‘olonidan keyin hudud jiddiy talafot ko‘rib, siyosiy-iqtisodiy ahamiyati hamda qudratini yo‘qota boshladi. Mil.avv. 133-yildan so‘ng Efes va Milet Rim imperiyasining “Osiyo (Asia)” provinsiyasidagi muhim shaharlar sifatida qayta jonlangan bo‘lsa-da, mil.avv. VI asrdagi madaniy va siyosiy nufuziga to‘liq qayta erisha olmadi.

Atama va etnonim masalasi. Qadimgi fors tilidagi “*Ionan*” atamasi forslarning ioniyaliklarga bergan nomi bo‘lgan. Keyinchalik bu nom fors va arab tillari orqali turkiy tillarga “*Yunan*” shaklida o‘tib, islom madaniy doirasidagi xalqlar orasida “yunonlar (hellenlar)”ni ifodalovchi etnonim sifatida qo‘llanadigan atamaga aylangan.

6-rasm. Ioniya shahar davlatlari.

Lidiyaliklar va Ion shahar-davlatlari mavzusini o'qitish metodlari

Bu mavzu turli madaniyatlar, iqtisodiy tizimlar va siyosiy tuzilmalarning o'zaro ta'sirini o'rganish imkonini beradi. Ayniqsa, Lidiya tanga pullarning kashf etilishi va Ioniya falsafasining shakllanishi jahon sivilizatsiyasi tarixidagi muhim bosqichlardir.

Iqtisodiy tizimlar taqqoslama tahlili. O'quvchilar uch guruhga bo'linadi: "Frigiya dehqonlari", "Lidiya savdogarlari" va "Ioniya dengizchilari". Har bir guruh o'z davlatining iqtisodiy tuzilmasini, asosiy mashg'ulot turlarini, savdo aloqalarini va iqtisodiy yutuqlarini o'rganib, prezentatsiya tayyorlaydi. So'ngra guruhlar o'z taqdimotlarini qiladilar va uch davlat iqtisodiy tizimlarining o'xshash va farqli jihatlari aniqlanadi.

Frigiyaning qishloq xo'jaligiga asoslangan qat'iy qonunlari, Lidiyaning savdo va tanga pul tizimi, Ioniya shaharlarining dengiz savdosi va hunarmandchiligi o'rtasidagi farqlar muhokama qilinadi.

"Tanga pul" loyihasi - dizayn va iqtisodiyot. Lidiya tanga pullarning kashf etilishi va uning ahamiyatini o'rganishda o'quvchilarga topshiriq beriladi: o'zingizning shaxsiy tanga pulingizni loyihalashtiring. Tangada qanday ramzlar bo'lishi kerak? U qanday metallardan yasalgan? Tanganing nominal qiymati qancha? Nima uchun aynan shu dizaynni tanladingiz? O'quvchilar o'z loyihalarini taqdim etadilar va tanga pulning iqtisodiyotdagi o'rni haqida munozara qiladilar. Keyin Lidiya tangalaridagi sher va buqa tasvirlarining ma'nosi va ahamiyati tahlil qilinadi.

Falsafiy kafe - Suqrot dan avvalgi faylasuflar. Ioniya falsafasining asoschilari - Fales, Anaksimandr va Anaksimenes haqida o'rganishda "falsafiy kafe" usuli qo'llaniladi. Sinfda uchta stol tayyorlanadi va har bir stolga bir faylasufning nomi yoziladi. O'quvchilar uch guruhga bo'linib, har bir guruh bir faylasufning ta'limotini o'rganadi va uni "himoya qilishga" tayyorlanadi. So'ngra "falsafiy kafe"da har bir guruh o'z faylasufining dunyoqarashini taqdim etadi va boshqa guruhlarning savollariga javob beradi. Muhokama yakunida "Borliqning asosiy elementi nima?" degan savolga uch faylasuf nuqtai nazaridan javob beriladi va ularning qarashlari solishtiriladi.

Interaktiv xarita - Ioniya shahar-davlatlari. O'quvchilar guruhlarga bo'linib, har bir guruhga Ioniya shahar-davlatlaridan biri (Milet, Efes,

Smirna, Fokaia va boshqalar) topshiriladi. Ular ushbu shahar haqida ma'lumot to'playdilar: geografik joylashuvi, iqtisodiy faoliyati, madaniy yutuqlari, mashhur shaxslari va tarixiy ahamiyati. So'ngra sinfda katta xarita yasab, har bir guruh o'z shahrini xaritada belgilaydi va qisqacha taqdimot qiladi. Shu tariqa 12 Ioniya shahar-davlatining o'zaro joylashuvi va ularning umumiy ittifoqi haqida tasavvur hosil qilinadi.

4-mavzu bo'yicha test savollari

1. Frigiyaliklarning kelib chiqishi haqidagi ma'lumotlarga ko'ra, ular Anatoliyaga qayerdan va qachon kelgan?

- A) Kavkazdan, mil. avv. II ming yillikda
- B) --Balkan yarim orolidan, mil. avv. 1200-yillarda--
- C) Mesopotamiyadan, mil. avv. 1000-yillarda
- D) Eron platosidan, mil. avv. 800-yillarda

2. Frigiya podsholigining poytaxti qayer bo'lgan va ilk podshosi kim hisoblanadi?

- A) Sard; Krez
- B) Xattusa; Suppilium I
- C) --Gordion; Gordias--
- D) Efes; Androkles

3. Frigiya podshosi Midasning tashqi siyosatdagi faoliyatida qanday muhim qadamlar amalga oshirilgan?

- A) Misr bilan ittifoq tuzgan
- B) --Ossuriya bilan sulh tuzib, Yunoniston bilan diplomatik aloqalar o'rnatgan--
- C) Forslarni yengib, ularni hududdan quvgan
- D) Xetlar bilan harbiy ittifoq tuzgan

4. Frigiya davlatining halokatiga qanday omil sabab bo'lgan?

- A) Ossuriya bosqini

B) --Kimmerlar hujumi (mil. avv. 676)--

C) Lidiya istilosi

D) Ioniya qo'zg'oloni

5. Lidiya podsholigining jahon sivilizatsiyasi rivojiga qo'shgan eng muhim hissasi nima?

A) Temir metallurgiyasini kashf etish

B) --Dunyoda ilk tanga pullarni muomalaga kiritish--

C) Mixxat yozuvini yaratish

D) Ibodatxona me'morchiligini rivojlantirish

6. Lidiya podshosi Krez (Karun) davrida davlat chegaralari qayergacha kengaygan?

A) --Halis daryosigacha (Qizilirmoq)--

B) Furot daryosigacha

C) Nil daryosigacha

D) Dnepr daryosigacha

7. Lidiya podsholigi Mermnadlar sulolasi davrida (mil. avv. 700–546) qaysi shahar poytaxt bo'lgan?

A) Gordion

B) Efes

C) --Sard--

D) Milet

8. Ioniya shahar-davlatlari tarkibiga kirgan 12 shahar qaysi davrda va qanday maqsadda ittifoq tuzgan?

A) --Mil. avv. VII asrda; ijtimoiy-diniy xususiyatga ega Ioniya birligi--

B) Mil. avv. V asrda; harbiy ittifoq

C) Mil. avv. IV asrda; savdo ittifoqi

D) Mil. avv. VI asrda; siyosiy ittifoq

9. Ion falsafasining asoschilaridan biri bo'lgan Miletlik Falesning asosiy falsafiy g'oyasi nima edi?

- A) Borliqning asosi olovdur
- B) --Tabiatdagi eng ustuvor unsur suvdur--
- C) Borliqning asosi havodur
- D) Borliqning asosi sondur

10. "Yunan" etnonimi qanday shakllangan va qaysi xalqni ifodalaydi?

- A) --Qadimgi fors tilidagi "Ionan" atamasidan kelib chiqib, yunonlar (hellenlar)ni ifodalaydi--
- B) Lotin tilidagi "Graecus" dan kelib chiqqan
- C) Arab tilidagi "Rum" dan olingan
- D) Xett tilidagi "Ahhiyawa" dan olingan

Nazorat uchun savollar:

1. Frigiyaliklarning kelib chiqishi haqidagi ma'lumotlarni izohlang. Gerodot va Strabon qanday ma'lumot bergan?
2. Podsho Midas davridagi Frigiyaning siyosiy va iqtisodiy ahvoli qanday edi?
3. Frigiya davlatining halokatiga qanday omillar sabab bo'lgan? Kimmerlar bilan to'qnashuv va podsho Midasning taqdiri haqida ma'lumot bering.
4. Frigiyaliklarning xo'jalik faoliyati va ijtimoiy tuzimi haqida nimalarni bilasiz? Ular qanday jazo tizimini joriy etgan va bu ularning iqtisodiy manfaatlari bilan qanday bog'liq?
5. Lidiya podsholigining geografik joylashuvi va tabiiy resurslari uning iqtisodiy yuksalishiga qanday ta'sir ko'rsatgan?

6. Mermnadlar sulolasi davridagi Lidiya tarixini qisqacha tavsiflang. Giges, Aliatt va Krez (Karun)ning hukmronlik davridagi asosiy voqealar nimalardan iborat?
7. Lidiya tanga pul tizimi haqida ma'lumot bering.
8. Ioniya shahar-davlatlari qanday vujudga kelgan? Ushbu shaharlarni sanab o'ting va ularning tuzgan ittifoqining (Ioniya birligi) xarakteristikasini bering.
9. Ioniya mintaqasining intellektual va madaniy hayoti haqida nimalarni bilasiz? Miletlik Fales va boshqa faylasuflarning ilmiy-falsafiy qarashlarining ahamiyatini izohlang.
10. "Ioniyalik" atamasining kelib chiqishi va tarixiy rivoji haqida ma'lumot bering. Ushbu atama qanday qilib "Yunan" etnonimiga aylangan?

5-§. Rim va Vizantiya davrida Kichik Osiyo

Dars maqsadi: Kichik Osiyoni Rim imperiyasi tarkibiga kirishi va undan keyin forslar davrida satraplik sifatida shakllanishi, Makedoniyalik Iskandarning harbiy yurishlari, va Vizantiya imperiyasining tashkil topishi tarixni bilish.

Reja:

1. Yunon va forslar davrida Kichik Osiyo.
2. Rim istilosi boshlanishi
3. Vizantiya davrida Kichik Osiyo hududi

Tayanch tushunchalar: ellinizm, Frigiya, Asia, Attal, Mitridat, Pont, Doriyush, Komnin, Pax romana, ahamoniylar, Konstantin I.

Yunon va forslar davrida Kichik Osiyo. Anatoliyaning qadimgi davr tarixini taxminan ikki katta bosqichga - Klassik davr va Ellinistik davr Anatoliyasiga – bo‘lish mumkin. Bu davr miloddan avvalgi II asrda hududning Rim respublikasi tomonidan bosib olinishi bilan yakun topgan. Xetlar davlati qulagandan so'ng, g'arbiy sohilda Frigiya va Lidiya kabi yangi davlatlar tashkil topdi. Ayni shu davrda yunon sivilizatsiyasi ham gullab-yashnay boshlagan edi. Biroq bu davlatlar, butun Anatoliya kabi, nisbatan qisqa vaqt ichida Ahamoniylar Fors imperiyasi tarkibiga qo‘shib olindi.

Forslarning qudrati oshib borar ekan, ularning Anatoliyada joriy etgan mahalliy boshqaruv tizimi ko'plab port shaharlarining rivojlanishi va boyishiga zamin yaratdi. Butun Anatoliya turli satrapliklarga bo'linib,

ularni markaziy Fors hukmdorlari tomonidan tayinlanadigan satraplar (hokimlar) boshqargan. Qo'shni xalqlar tomonidan "Armaniston" deb atalgan ilk davlat - bu miloddan avvalgi VI asrda Sharqiy Turkiyaning bir qismini o'z ichiga olgan Orontidlar sulolasi davlati edi. Keyinchalik bu hudud Ahamoniylar hukmronligi ostida Armaniston satrapligiga aylantirildi. Ayrim satraplar vaqti-vaqti bilan isyon ko'targan bo'lsalarda, ular jiddiy xavf tug'dirmagan. Miloddan avvalgi V asrda Buyuk Doriyush (Doro I) Shoh yo'lining qurilishini boshlab berdi. Bu yo'l asosiy shahar bo'lgan Suzani (Xuziston, Eron) G'arbiy Anatoliyadagi Sard shahri bilan bog'lagan.

Anatoliya Ahamoniylar tarixida muhim rol o'ynagan. Miloddan avvalgi V asrning boshlarida Fors hukmronligi ostidagi ayrim Ioniya shaharlari qo'zg'olon ko'tardi, bu voqea *Ioniya* qo'zg'oloni nomi bilan tarixga kirdi. Fors ma'muriyati tomonidan osonlikcha bostirilgan ushbu qo'zg'olon Yevropa tarixidagi eng muhim urushlardan biri - Yunon-Fors urushlariga to'g'ridan-to'g'ri turtki bo'ldi.

Anatoliyadagi Ahamoniylar Fors hukmronligi Makedoniyalik Iskandarning miloddan avvalgi 334-330 yillar oralig'ida Doriyush III ni tor-mor keltirishi bilan yakunlandi. Iskandar butun hududni ketma-ket janglarda Forslardan tortib oldi. Iskandar vafotidan so'ng, uning fathlari bir necha ishonchli sarkardalari o'rtasida bo'lib tashlandi. Biroq bu hududlar doimiy ravishda Gallar (Keltlar), shuningdek, Pergam, Pont va Misrdagi boshqa qudratli hukmdorlar tomonidan bosqin xavfi ostida qoldi. Iskandar imperiyasining eng katta qismi va shu jumladan

Anatoliyani ham o'z ichiga olgan Salavkiylar imperiyasi Rim bilan halokatli urushga kirishdi. Bu urush Fermopil va Magnesiya janglari bilan yakunlandi. Miloddan avvalgi 188-yilda tuzilgan Apameya shartnomasi natijasida Salavkiylar Anatoliyani tark etishga majbur bo'ldi. Urushda Rimning ittifoqchilari bo'lgan Pergam qirolligi va Rodos respublikasi Salavkiylarning Anatoliyadagi sobiq yerlariga ega chiqdi.

Rimning Anatoliya ustidan nazorati “*qo'l urmaslik*” siyosati, ya'ni mahalliy boshqaruvni samarali yuritish imkonini berish va harbiy himoyani ta'minlash orqali mustahkamlandi. IV asr boshlarida Buyuk Konstantin Konstantinopol shahrida yangi ma'muriy markaz barpo etdi. IV asr oxiriga kelib esa Rim imperiyasi ikki qismga bo'lindi: poytaxti Konstantinopol bo'lgan Sharqiy qism (Roman) keyinchalik tarixchilar tomonidan uning asl nomi - Vizantiyaga asoslanib, Vizantiya imperiyasi deb atalgan.

Rim istilosi boshlanishi (mil.avv. II–I asrlar). Rimning Anadoludagi mustahkam o'rni Pergamon podsholigining so'nggi hukmdori Attal III vafot etar ekan (mil.avv. 133-y.), o'z davlatini Rimga vasiyat qilishi bilan boshlandi. Natijada “*Asia*” provinsiyasi tuzilib, bu Rimning Kichik Osiyodagi ilk yirik hududiy tayanchiga aylandi.

Rimga eng jiddiy qarshilik Mitridat VI boshchiligidagi Pont podsholigi davrida yuzaga keldi. U Rimga qarshi uch marotaba yirik urush olib bordi (Mitridat urushlari, mil.avv. 88–63). Dastlabki muvaffaqiyatlari orasida Asia provinsiyasidagi rimliklar va italiyalik

ko‘chmanchilarning ommaviy qirg‘in qilinishi (antik manbalarda juda katta raqamlar bilan tilga olinadi) ham qayd etilgan.

Mil.avv. 63-yilda rim sarkardasi Pompey Mitridat VI ni yakunda mag‘lub etib, “Asia” provinsiyalarini qayta tashkil qildi va Anadoluning katta qismi Rim nazoratiga bevosita yoki bilvosita kiritildi.

7-rasm. Rim imperiyasi davrida Kichik Osiyo (Anadolu)

Pax Romana davri (mil.avv. I asr – milodiy III asr). Istilodan keyingi davrda Anadolu uzoq muddatli nisbiy tinchlik va iqtisodiy yuksalish bosqichini boshdan kechirdi. U imperiyaning eng boy va eng urbanizatsiyalashgan mintaqalaridan biriga aylandi.

Hudud bir necha provinsiyalarga bo‘lindi (masalan, Asia, Vifiniya, Pont, Galatiya, Kappadokiya, Likiya Pamfiliya, Kilikiya va boshqalar).

Bu ma'muriy tuzilmalar soliq yig'imi, sud va harbiy boshqaruvni tizimlashtirishga xizmat qildi.

Shaharsozlik va me'morchilik: Efes, Pergamon, Smirna kabi qadimgi yunon polislari hamda Pisidiyadagi Antioxiya singari markazlar Rim infratuzilmasi bilan boyitildi va akveduklar, teatrlar, kutubxonalar, agoralar, ibodatxonalar, hammomlar, yo'l-ko'priklar qurildi. Shuningdek, harbiy xizmatni tugatgan veteranlar uchun yangi koloniyalar tashkil etildi.

Iqtisodiy markaz: Anadolu don, vino, zaytun moyi, jun va marmar kabi mahsulotlar bilan imperiya bozorida muhim o'rin tutdi. Yo'l tarmoqlari va portlar, ayniqsa Efes kabi bandargohlar Sharq va G'arb o'rtasidagi savdoni jadallashtirdi.

Anadoluning Rim davri xristian an'anasi uchun alohida ahamiyatga ega. *Havoriy Avliyo Pavlus* Tarsusda tug'ilgan va missionerlik safarlarining katta qismini Anadolu shaharlarida olib borgan. Nasroniylarning "Vahiy kitobi"da eslatiladigan "Yetti jamoat" (masalan, Efes, Pergamon, Sard) shu hududda joylashgan. Shuningdek, nasroniylarning Nikeya I sobori (325-y.) aynan Iznikda o'tkazilgan.

Inqiroz va qayta tashkil etish (milodiy III asr). III asr inqirozi Anadoluga ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Sharqdan Sosoniylar bosimi kuchaydi, shimoldan esa Qora dengiz orqali gotlar hujumlari yuz berdi. Bu holat mintaqaviy mudofaani kuchaytirish va boshqaruvni qayta ko'rib chiqish zaruratini yanada yaqqol ko'rsatdi.

So'nggi Rim (Vizantiya) davri va Konstantinopolning yuksalishi (IV–V asrlar). Bu bosqich tarixidagi eng tub burilishlardan

biri hisoblanadi. Imperator Konstantin I qadimgi *Vizantiy* shahrini 330-yilda “*Nova Roma*” (Konstantinopol) poytaxtga aylantirdi. Bosfor bo‘g‘ozi ustidagi strategik joylashuv uni Yevropa va Osiyo chorrahasidagi global markazga aylantirdi.

395-yildan keyin Rim imperiyasi Sharq va G‘arbga ajralgach, Anadolu Sharqiy Rim imperiyasining (“Vizantiya”) asosiy harbiy, iqtisodiy va demografik tayanchga aylandi. Bu davrda xristianlashuv kuchaydi va boshqaruv tilida vaqt o‘tishi bilan yunon tili lotin tiliga nisbatan ustunlashib bordi. Shu tariqa Rim siyosiy institutlari ellinistik madaniy qatlam bilan uzviy sintezda yashadi.

III asr inqirozidan keyin fiskal (soliq) va harbiy boshqaruv qayta qurildi. Provinsiyalar ko‘paytirilib, markaziy nazorat kuchaytirildi. Bu Anadoluda ma‘muriy tarmoqning mayda bo‘linmalar orqali samaraliroq ishlashiga olib keldi.

Rim davrida mahalliy boy qatlam shahar uchun inshootlar qurdirish, festival va ijtimoiy xizmatlarni moliyalash orqali siyosiy obro‘ orttirgan. Bu urbanizmni tezlashtirgan muhim ijtimoiy mexanizm edi.

Efes, Smirna, Attaliya (Antalya atrofidagi portlar) kabi bandargohlar nafaqat tovar almashinuvi, balki g‘oyalar (diniy oqimlar, texnologiya, san’at) migratsiyasi uchun ham kanal bo‘lgan.

8-rasm. Rim imperiyasi davrida Kichik Osiyo (Anadolu) hududi

Vizantiya davrida Anadolu. Vizantiya (Sharqiy Rim) imperiyasi - Rim davlatchiligining Sharqiy qismda uzun hukmronligi davom etgan qismi bo‘lib, siyosiy markazi Konstantinopol edi. Tarixshunoslikda “Vizantiya” atamasi keyinroq qo‘llanadigan bo‘lsa-da, imperiya aholisi o‘zini “rimliklar” (roman), davlatini esa “Rim imperiyasi” deb anglagan. Imperiyaning tarixiy xronologik chegarasi Rimning Sharq va G‘arbga yakuniy ajralishi (taxm. 395-y.) va Konstantinopolning 1453-yilda qulashigacha bo‘lgan davr bilan chegaralanadi.

Vizantiya tarixi yirik davrlar kesimida tahlil qilinsa, *Ilk Vizantiya* (IV–VI asrlar), *O‘rta Vizantiya* (VII–XI asrlar) va *So‘nggi Vizantiya* (XII–XV asrlar) bosqichlarida imperiyaning siyosiy-harbiy muvozanati, ma’muriy tizimi, diniy hayoti va madaniy modeli qanday o‘zgarganini ochib beradi.

Ilk Vizantiya: davlatchilikning mustahkamlanishi (IV–VI asrlar)

1. *Konstantinopol va sharqiy markazlashuv.* IV asrda imperiya markazi Sharqqa siljib, Konstantinopol siyosiy va harbiy boshqaruvning bosh tuguniga aylandi. Sharqiy viloyatlarning urbanizatsiyasi, soliq bazasi va savdo tarmoqlari nisbatan barqaror bo‘lgani uchun bu siljish tabiiy kechdi. Natijada Anadolu, Bolqon va Sharqiy O‘rta Yer dengiz havzasi imperiya strategiyasining yuragiga aylandi. Poytaxtni resurs, qo‘shin va logistika bilan ta‘minlaydigan tayanch hududlar aynan shu mintaqalarda joylashgan edi.

2. Yustinian davri: rekonsolidatsiya va huquqiy meros

VI asrda imperator Yustinian I davrida davlatning qudratini tiklash va “Rim birligi”ni qayta tiklashga yo‘naltirilgan siyosat kuchaydi. Bu davrning eng barqaror meroslaridan biri - rim huquqini tizimlashtirgan Korpus Yuris Sivilis (529–534) kodifikatsiyasi bo‘lib, u keyingi asrlarda ham Vizantiya boshqaruvi va kengroq ma‘noda Yevropa huquqiy tafakkuriga sezilarli ta‘sir ko‘rsatdi.

3. Diniy-siyosiy muhit

Ilk Vizantiya davrida xristianlik davlat hayotiga tobora chuqurroq singib bordi. Cherkov institutlari, patriarxat, monastirlar va diniy ta‘lim tizimi ijtimoiy boshqaruvda muhim rol o‘ynay boshladi. Bu jarayon bir tomondan siyosiy legitimatsiyani kuchaytirgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan ichki e‘tiqodiy bahslar (masihiy aqida, cherkov intizomi, marosimlar) sababli ijtimoiy-siyosiy tortishuvlar uchun ham zamin yaratdi.

O‘rta Vizantiya: inqirozdan moslashuvga (VII–XI asrlar)

1. *VII asr burilishi va "thema" tizimi.* VII asrga kelib, Sharqiy Rim yangi geosiyosiy muhitga moslashishga majbur bo'ldi. Hududiy yo'qotishlar, doimiy harbiy bosim va iqtisodiy izdan chiqish sharoitida davlat boshqaruvini soddalashtirish va mudofaani kuchaytirish zarurati paydo bo'ldi. Shu kontekstdan kelib chiqib, *thema* (themata) tizimi shakllandi. O'rta Vizantiya davrida asosiy ma'muriy birliklar bo'lib, avvalgi provinsiya modelini bosqichma-bosqich almashtirdi hamda tizimning vujudga kelishi VII asr o'rtalariga bog'lanadi.

Thema tizimining mohiyati - fuqarolik boshqaruvi va harbiy tuzilmani hududiy birlikda birlashtirish, qo'shin ta'minoti va safarbarlikni joylarda samarali yo'lga qo'yishdir. Bu, ayniqsa, Anatoluda mudofaa chizig'ini barqaror ushlab turishda muhim rol o'ynadi. Qishloq xo'jaligi, yer-soliq munosabatlari va harbiy majburiyatlar o'zaro bog'langan tizim sifatida ishlay boshladi.

2. *Ikonalar mojarosi (VIII–IX asrlar).* O'rta Vizantiya tarixidagi eng muhim mafkuraviy-siyosiy silkinishlardan biri - *ikonoklazm* (muqaddas tasvirlarga munosabat bo'yicha bahs)dir. Tarixshunoslikda ikonoklazm odatda ikki bosqichda ko'riladi: birinchi davr taxm. 726–787, ikkinchi davr 814–842 yillarni qamrab oladi. 843-yilda ikonalarini hurmat qilish "pravoslav e'tiqod" sifatida rasman tiklangan deyiladi. Ikonoklazm shunchaki diniy bahs bo'lib qolmay, saroy siyosati, cherkov ierarxiyasi, monastirlarning iqtisodiy qudrati va viloyat elitalari o'rtasidagi kuch muvozanatiga ham ta'sir ko'rsatdi. Natijada Vizantiya jamiyatida "diniy legitimatsiya" va "davlat nazorati" masalalari yanada keskinlashdi.

3. IX–XI asrlar: tiklanish va “imperial barqarorlashuv”. IX–XI asrlar ko‘pincha Vizantiyaning nisbiy tiklanish davri sifatida talqin qilinadi. Harbiy va fiskal tizimlar qayta barqarorlashib, poytaxtning diplomatik nufuzi kuchaydi. Bu davrda Konstantinopol Sharqiy O‘rta Yer dengizning yirik savdo va madaniyat markazi bo‘lib qoldi; grek tili va pravoslav an‘analari imperiya identitetining asosiy tayanchiga aylandi. Vizantiya tashqi siyosatda ham “*harbiy kuch + diplomatiya + nikoh ittifoqlari + iqtisodiy imtiyozlar*” kombinatsiyasi orqali o‘z manfaatlarini ilgari surdi.

So‘nggi Vizantiya: geosiyosiy bosim va parchalanish (XII–XV asrlar)

1. *Komninlar davri va salib yurishlari fonida o‘zgarish.* XII asrda imperiya ayrim davrlarda harbiy-siyosiy faollikni tiklagan bo‘lsa-da, Sharqiy O‘rta Yer dengizda kuchlar nisbatining o‘zgarishi (salb yurishlari, Italiya dengiz respublikalari savdo ekspansiyasi, hududiy raqobat) Vizantiya iqtisodiy suverenitetini zaiflashtirdi. Xususan, savdo yo‘llari va portlar ustidan nazoratning bo‘linishi davlat moliyasiga bosim berdi. Bojxona tushumlari va tranzit daromadlari tobora cheklana boshladi.

2. *1204-yil inqirozi va siyosiy parchalanish davri.* Vizantiya tarixidagi eng og‘ir zarbalardan biri - 1204-yilda Konstantinopolning salibchilar tomonidan egallanishi oqibatida imperiya hududining siyosiy jihatdan parchalanganidir. Bu voqea poytaxtning iqtisodiy bazasi, demografik salohiyati va institutsional uzluksizligiga katta zarba berdi. Keyingi davrda imperiya siyosiy tiklanishga intilgan bo‘lsa-da, avvalgi

geosiyosiy miqyosga qayta chiqa olmadi. Resurslar kamaydi va viloyatlarda markaz nazorati susayishi natijasida tashqi kuchlar ta'siri kuchaydi.

3. *XIV–XV asrlar: qisqarish va yakun.* XIV–XV asrlarda Vizantiya hududi asosan poytaxt va uning yaqin atrofidagi yerlarga qisqarib qoldi. Ichki siyosiy nizolar, iqtisodiy tanazzul, tashqi bosim hamda mintaqadagi yangi kuchlarning (xususan, Anadoluda usmonlilar) yuksalishi imperiyaning strategik imkoniyatlarini keskin toraytirdi. Nihoyat, 1453-yilda Konstantinopolning qulashidan so'ng Vizantiya davlati siyosiy tuzilma sifatida tarix sahnasidan chiqdi.

Vizantiya sivilizatsiyasining tarixiy ahamiyati.

Davlatchilik va boshqaruv merosi. Vizantiya Rim davlatchiligi an'analarini Sharqda saqlab, ularni o'rta asr sharoitiga moslashtirdi. Markazlashgan byurokratiya, soliqqa asoslangan moliya, professional diplomatiya va hududiy harbiy boshqaruv modellari (thema) keyingi Sharqiy Yevropa va O'rta Yer dengiz siyosiy madaniyatiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Madaniyat, san'at va diniy makon. Vizantiya madaniyati grek tili, pravoslav liturgiya, saroy marosimlari va monumental me'morchilik (soborlar, mozaikalar) orqali shakllangan o'ziga xos sivilizatsion modelni yaratdi. Ikonoklazm mojarosi esa diniy tasvir, marosim va siyosiy hokimiyat o'rtasidagi murakkab munosabatni yaqqol ko'rsatadigan tarixiy tajriba bo'lib qoldi.

Vizantiya imperiyasi - Rim merosini Sharqda davom ettirib, uni oʻrta asr sharoitiga moslashtirgan, yuqori darajada institutsionallashtirilgan davlat tizimidir. Uning tarixi inqirozlar va moslashuvlar, markazlashuv va parchalanish, diniy birlik va ichki bahslar, kuchli diplomatiya va geosiyosiy bosimlar oʻrtasidagi uzluksiz dinamikani aks ettiradi. 1453-yilgi yakun siyosiy jihatdan imperiyani tugatgan boʻlsa-da, Vizantiya merosi - huquq, diplomatiya, pravoslav diniy anʼanalar, sanʼat va shahar madaniyati koʻrinishida - keng mintaqaviy va global tarixda davom etib kelmoqda.

Rim va Vizantiya davrida Kichik Osiyo mavzusini oʻqitish metodlari

Rim va Vizantiya davri Kichik Osiyo tarixining eng uzun va eng murakkab bosqichlaridan biridir. Bu davrni oʻqitishda siyosiy oʻzgarishlar, maʼmuriy tizimlar, diniy jarayonlar va madaniy merosni qamrab oluvchi kompleks yondashuv talab etiladi.

"Thema" tizimi - strategik rejalashtirish oʻyini. Vizantiya imperiyasining VII asrdan boshlab joriy etgan "thema" tizimini oʻrganishda oʻquvchilar Vizantiya imperatorining harbiy maslahatchilari rolini oʻynaydilar. Ularga topshiriq beriladi: imperiyaning sharqiy chegaralarini (Kichik Osiyo) himoya qilish uchun eng samarali harbiy-maʼmuriy tizimni taklif qiling. Oʻquvchilar guruhlariga boʻlinib, oʻzlarining "thema" loyihalarini ishlab chiqadilar: hududiy boʻlinish, qoʻshin joylashtirish, soliq tizimi, mudofaa strategiyasi. Har bir guruh oʻz

loyihasini taqdim etadi va eng maqbul yechim muhokama qilinadi. Keyin tarixiy "thema" tizimi bilan solishtiriladi.

Diniy mojarolar - Ikonoklazm debatlari. VIII-IX asrlardagi ikonoklazm (muqaddas tasvirlarga munosabat) mojarosini o'rganishda sinf ikki guruhga bo'linadi: "ikonodullar" (tasvirlarni hurmat qilish tarafdorlari) va "ikonoklastlar" (tasvirlarni yo'q qilish tarafdorlari). Har ikki guruh o'z pozitsiyalarini asoslovchi diniy, siyosiy va iqtisodiy dalillar tayyorlaydilar. So'ngra sinfda "cherkov kengashi" tashkil etilib, har ikki guruh o'z fikrlarini himoya qiladi. Yakunda ikonoklazm mojarosining Vizantiya jamiyatiga ta'siri haqida xulosa chiqariladi.

"Konstantinopol - poytaxtlar poytaxti" multimedia loyihasi. Konstantinopol shahrining tashkil topishi (330-yil), uning strategik ahamiyati, me'moriy obidalari va tarixiy taqdiri haqida o'quvchilar guruhli loyiha tayyorlaydilar. Har bir guruh loyihaning bir qismini oladi: 1-guruh - shaharning geografik joylashuvi va tashkil topish tarixi; 2-guruh - me'moriy obidalar (Aya Sofya, saroylar, hipodrom); 3-guruh - shaharning iqtisodiy va siyosiy ahamiyati; 4-guruh - shaharning qamallari va qulashi (1204, 1453). Guruhlar o'z ishlarini multimedia prezentatsiyasi, video rolik yoki maket ko'rinishida taqdim etadilar.

Vizantiya merosi - "Men arxeologman" interaktiv o'yini. O'quvchilarga "arxeologik topilma" sifatida Vizantiya davriga oid turli buyumlarning (tanga, keramika, ikona, me'moriy fragment, yozma manba) tasvirlari tarqatiladi. Har bir o'quvchi o'z "topilmasini" tahlil qilib, quyidagi savollarga javob beradi: Bu buyum qanday vazifani bajargan? U

qaysi davrga mansub? U Vizantiya jamiyati haqida qanday ma'lumot beradi? So'ngra o'quvchilar o'z topilmalarini "muzey ko'rgazmasi"da taqdim etadilar. Bu metod o'quvchilarni moddiy madaniyat namunalari orqali tarixni o'rganishga o'rgatadi.

5-mavzu bo'yicha test savollari

1. Ahamoniylar Fors imperiyasi davrida Anatoliya qanday ma'muriy birliklarga bo'lingan va ularni kim boshqargan?

- A) Viloyatlar; prokonsullar
- B) --Satrapliklar; satraplar (markaziy Fors hukmdorlari tomonidan tayinlangan hokimlar)--
- C) Prefekturalar; prefektlar
- D) Eyalatlar; beylar

2. Miloddan avvalgi V asrda Buyuk Doriyush (Doro I) tomonidan qurilgan Shoh yo'li qaysi shaharlarni bog'lagan?

- A) --Suzani (Eron) va Sardni (G'arbiy Anatoliya)--
- B) Babil va Misrni
- C) Xattusa va Kaneshni
- D) Damashq va Quddusni

3. Rimning Anatoliyadagi ilk yirik hududiy tayanchi bo'lgan "Asia" provinsiyasi qanday tashkil topgan?

- A) Forslar bilan tuzilgan shartnoma natijasida
- B) --Pergamon podshosi Attal III ning o'z davlatini Rimga vasiyat qilishi bilan (mil.avv. 133-y.)--
- C) Mitridat urushlari natijasida
- D) Salavkiylar imperiyasining parchalanishi bilan

4. Rimga qarshi eng jiddiy qarshilik ko'rsatgan va uch marta yirik urush olib bgan Pont podshosi kim edi?

- A) Farnak I
- B) --Mitridat VI--
- C) Polemon I
- D) Ariobarzan II

5. Rim imperiyasining Sharqiy qismida “Pax Romana” davri qaysi vaqt oralig‘ini qamrab olgan va bu davrning asosiy xususiyati nima edi?

- A) --Mil.avv. I asr – milodiy III asr; nisbiy tinchlik va iqtisodiy yuksalish--
- B) Milodiy IV–VI asrlar; xristianlikning tarqalishi
- C) Mil.avv. II–I asrlar; harbiy to‘qnashuvlar
- D) Milodiy VII–IX asrlar; ikonoklazm mojarolari

6. Rim davrida Anadoluda qurilgan va nasroniylarning “Yetti jamoat”i joylashgan shaharlardan biri qaysi?

- A) Antaliya
- B) --Efes--
- C) Anqara
- D) Kayseri

7. Konstantinopol shahri qachon va kim tomonidan poytaxtga aylantirilgan?

- A) --330-yilda imperator Konstantin I tomonidan--
- B) 395-yilda imperator Teodosiy I tomonidan
- C) 476-yilda imperator Romul Avgust tomonidan
- D) 527-yilda imperator Yustinian I tomonidan

8. Vizantiya imperiyasida VII asrdan boshlab joriy etilgan “thema” tizimining mohiyati nimada edi?

- A) --Fuqarolik boshqaruvi va harbiy tuzilmani hududiy birlikda birlashtirish, qo‘shin ta‘minoti va safarbarlikni joylarda samarali yo‘lga qo‘yish--
- B) Markaziy hokimiyatni kuchaytirish va provinsiyalarni tugatish

C) Cherkov va davlatni to'liq ajratish

D) Feodal munosabatlarni joriy etish

9. VIII–IX asrlarda Vizantiya imperiyasida kechgan ikonoklazm (muqaddas tasvirlarga munosabat bo'yicha bahs) harakatining asosiy oqibati nima bo'lgan?

A) Xristianlikning butunlay taqiqlanishi

B) --Diniy legitimatsiya va davlat nazorati masalalarining keskinlashuvi, cherkov ierarxiyasi va monastirlar iqtisodiy qudratiga ta'siri--

C) Islom dinining qabul qilinishi

D) Poytaxtning Rimga ko'chirilishi

10. Vizantiya imperiyasining siyosiy tuzilma sifatida tarix sahnasidan ketishiga qaysi voqea sabab bo'lgan?

A) 1071-yilgi Manzikert jangi

B) --1453-yilda Konstantinopolning Usmonlilar tomonidan bosib olinishi--

C) 1204-yilda Konstantinopolning salibchilar tomonidan talon-toroj qilinishi

D) 1054-yildagi cherkovlarning bo'linishi (Buyuk schizma)

Nazorat uchun savollar:

1) Yunon-fors urushlari davrida Kichik Osiyodagi siyosiy jarayonlar qanday holatda edi?

2) Rimning "Asia" provinsiyasi Sharqiy Rim imperiyasi uchun qanday ijtimoiy-siyosiy rol o'ynagan?

3) Xristian dini Kichik Osiyo hududida tarqalishi va qaror topishi tarixi haqida nimalarni bilasiz?

4) Vizantiyaning qulashi g'arb sivilizatsiyasi uchun qanday oqibatlarni keltirib chiqardi.

6-§. Buyuk ko‘chishlar. Qadimgi turklarning Kichik Osiyoga kelib o‘rnashishi

Dars maqsadi: Turkiya xalqlar migratsiyasi va ularning ilk davlatchilik shakllari, hozirgi Turkiya hududiga kelib qolishi tarixini bilish.

Reja:

1. Turkiylarning kelib chiqishi tarixi
2. Turkiy xalqlarning migratsiyasi (ko‘chishi)
3. Ilk turkiy davlatlar (Turk hoqonligi, O‘g‘uzlar davlati)
4. Turkiy xalqlarni Kichik Osiyoga kirib borishi

Tayanch tushunchalar: Nuh (a.s), Yofas, turk, o‘g‘uz, Jand, Oltoy, Chatal-hoyuk, Attila, Alp-Arslon, S.Maqsudiy, O‘rhun-Enasoy, Bumin, ashina, saljuqiylar, etrusk, Avesto, L.Gumilyov, mo‘g‘ullar.

Turklar rivoyatlarga ko‘ra, Nuh (a.s)ning o‘g‘li Yofasning “Turk” ismli o‘g‘lidan tarqalgan deyiladi. Turkiy xalqlar Enasoy, Oltoy, Yettisuv va O‘rta Osiyo hududlarida yashab kelishgan. Islom dinini qabul qilgan o‘g‘uz qabilalaridan chiqqan saljuqiylar qiniq urug‘idan tarqalishgan. Keyinchalik ular Kichik Osiyo hududlariga ko‘chib borishgan. Turklar kelgunga qadar u yerlarda yunonlar, armanilar yashagan.

Turkiy xalqlarning kelib chiqishi haqida xilma-xil va hatto, bir-biriga qarama-qarshi fikrlar, farazlar, manbalar sharhi, ba‘zan faktlarni buzib ko‘rsatish, bo‘yash hollari uchraydi. Lekin tarixni o‘rganishda ob‘ektivlik, xolislik hamma narsadan ustun bo‘lishi kerak. Xitoy yilnomalari, qadimgi grek, Rim va Vizantiya tarixchilari asarlari, «Avesto», hind «Veda»lari, arxeologik manbalar, O‘rxun-Enasoy va

qadimgi uygʻur bitiklari, Mahmud Qoshgʻariyning «Devonu-lugʻotit turk», Yusuf Xos Xojibning «Qutadgʻu-bilig», Firdavsiyning «Shohnoma» asarlari, Abu Rayhon Beruniy maʼlumotlari, XX-XXI asr olimlari qarashlari va nazariyalarida turklarning oʻtmishi haqida qimmatli maʼlumotlar mavjud.

Turkiy xalqlarning kechmishi masalasi bahsli boʻlib, qadimgi va oʻrta asrlar mualliflari Gekatey, Gesiod, Gerodot, Strabon, Ptolomey, Ibn al-Asir, Rashididdin kabi boshqa koʻplab mualliflar ham yozib qoldirgan.

Gerodot tyuragetlar va turklar haqida yozgan. U Dnestrning yuqori qismida ov bilan mashgʻul boʻlgan turklar haqida maʼlumot qoldirgan. Pliniy va Pomponiy Mela turklar qabilasi, Strabon - tyuragetlar haqida yozgan. Lekin ular haqiqatan ham turklar boʻlganmi yoki ularga yaqin nomlarmi, bu aniq emas. Hozirga paytda turklarning kelib chiqishi haqida xilma-xil nazariyalar mavjud. Asli kelib chiqishi Qozon tatari boʻlgan, Anqara va Istanbul universitetlari professori hamda «Skiflar» (1934 y) va «Saklar» (1933 y), «Markaziy Osiyoning turkiy davlatlari» kabi asarlari muallifi *Sadri Maqsudiy* saklar va skif qabilalarining asosini turklar tashkil qilganligi, «skif» soʻzi «sak» soʻzidan kelib chiqqan, deb hisoblagan. Uning ishini qizi *Odila Aida* oxiriga yetkazgan. U «Etrusklar - turklar boʻlgan» asarini yozgan va 1985-yilda fransuz, 1992-yilda turk tillarida nashr qildirgan. Uning fikricha, Etrusk xalqi tur va sak qabilalarining qoʻshilishidan kelib chiqqan. U mifologiya, din, arxeologiya, sanʼat va ayniqsa, tilshunoslik fanlari erishgan yutuqlardan kelib chiqib shu fikrga kelgan.

S. Maqsudiyning keltirgan yangiligi - «O‘g‘uz» so‘zining ma’nosi bo‘lib, u 1924-yilda turklar bir qismining «o‘g‘uz» deb atalishi fors va arab tarixchilarining xatosi ekanligi va «o‘g‘uz» so‘zi - «o‘q» so‘zining ko‘plik shakli bo‘lib, o‘q-qabilalar ittifoqi ma’nosida kelishi hamda o‘g‘uz - «qabilalar ittifoqi birlashmasi», «konfederatsiya» ma’nosida keladi, deb isbotlashga uringan. Masalan, uning fikricha, «do‘kuz o‘g‘uz» termini - «to‘qqiz qabila ittifoqi» deb tarjima qilinadi. Bu fikrni mashhur tilshunos Vilgelm Tomsen ham qo‘llab-quvvatlagan va bu fikr hozirgacha hech kim tomonidan inkor qilingani yo‘q. Aksincha, L.Gumilyov ham o‘zining mashhur «Qadimgi turklar» asarida «katta qabilalar «o‘q el» deb atalgan bo‘lsa, mayda qabilalar ittifoqi – «o‘g‘uz» deb atalgan», deb yozgan¹.

Qadimgi turklar Oltoy tog‘larida shakllangan va, qayd etilganidek, 545 yilda tarix maydoniga chiqqan. Turklar ko‘plab qabilalarni o‘z atrofiga birlashtirishga va qadimgi davrning buyuk davlatlarini yaratishga muvaffaq bo‘lgan ulug‘vor va qahramon xalq bo‘lgan. Ular o‘zlarini «turklar» (turkutlar) deb atagan. Manbalarda ta’kidlanishicha, bu, «kuchli, baquvvat» degan ma’noni anglatadi.

439-yilda turklar yashab turgan hududlarni mo‘g‘ultilli «tobas» qabilalari egallab olgan. Turklar Shimoliy Xitoydan Ashin (ism-olijanob bo‘ri degani) yetakchiligida Oltoyga qarab qochgan «500 oila» birlashishi natijasida shakllangan, degan ma’lumotlar bor.

¹ Lev Gumilyov. «Drevniye tyurki. Istoriya obrazovaniya i rastsveta Velikogo tyurkskogo kaganata (VI-VIII vv.)»: Kristall; 2003. – B. 15.

«Turklarning turmush tarzi va ijtimoiy institutlarining murakkab shakllari: eldagi oʻziga xos narvon tizimini eslatadigan taxtning otadan oʻgʻilga emas, akadan - ukaga, togʻadan - jiyanga meros qolish tizimi, lavozimlar ierarxiyasi, harbiy intizom, diplomatiya, shuningdek, qoʻshnilar mafkuraviy tizimlariga qarama-qarshi rivojlangan dunyoqarashning mavjud boʻlganligi insonni hayratga soladi», deydi Lev Gumilyov oʻzining «Qadimgi turklar» kitobida.

Turklar jahon tarixidagi eng qadimiy va doimiy xalqlardan biri. Bu katta milliy jamoa boʻlib, uning tarixi toʻrt ming yildan oshadi. Uning turar joylari Osiyo, Yevropa, Afrikani qamrab oladi. Turkiy xalqlarning ilk manzilgohlari, birinchi navbatda, Oʻrta Osiyo tekisliklari boʻlgan. Bu, Sharqda - Xingan togʻlaridan Kaspiy dengizi va Gʻarbda - Volga daryosigacha, Shimolda - Orol-Irtish suv havzasidan Janubda Hindi Qush togʻ tizmalarigacha choʻzilgan ulkan hududlardir.

Turkiy xalqlarning migratsiyasi (koʻchishi). Oʻrta Osiyoda istiqomat qilgan turkiy xalqlar geografik va ijtimoiy hayot sharoitlarining oʻzgarishi tufayli bu yerlarni tark etishga majbur boʻlgan. Yangi hududlarda turklar koʻplab mustaqil davlatlarga asos solgan. Turklarning birinchi koʻchish oqimlari qaysi davrga toʻgʻri kelishi aniq maʼlum emas, lekin u miloddan avvalgi I ming yillik boshlariga toʻgʻri kelishi aytiladi.

Yirik koʻchish natijasida turklar Kaspiy dengizining janubi va Eron togʻlari orqali oʻtib (baʼzilar Eronda qolgan), Mesopotamiyaga borgan. U yerdan Suriya, Misr, Anatoliya va Egey dengizi orollarigacha kirib borgan. Bu yerda tarixning turli davrlarida mustaqil turkiy davlatlar

tashkil etilgan: Saljuqiylar davlati, Saljuqlar sultonligi, Usmoniylar imperiyasi va keyinchalik, Turkiya Respublikasi. IV asr oxiriga kelib, turklar Kaspiy dengizining shimolidan o'tib, shimoliy-sharqiy Osiyodan Sharqiy Yevropaga ko'chib o'tgan. Vaqt o'tishi bilan ular Markaziy Yevropaga, Bolqon yarim oroli va Dunay daryosi vodiysiga joylashgan. Keyinchalik bu hududlarda ham turkiy davlatlar vujudga kelgan. Miloddan avvalgi 2500-yilda turkiy xalqlarning sharqqa qarab boshlangan harakati ma'lum uzilishlar bilan uzoq vaqt davom etgan. Hozirgi Xitoy hududlari - Shansi va Gansu shaharlariga ko'chib o'tgan turklar o'z madaniyati va sivilizatsiyasini bu yerlarga ham olib kelgan va uzoq vaqt davomida Xitoyda hokimiyatni o'z qo'lida ushlab turgan.

Shimolga ko'chib kelgan turklar Sibirning serhosil yaylovlariga joylashgan. Ammo yoqut va chuvash turklari bu hududlarga qachon kelgani haqida aniq ma'lumot yo'q. O'rta Osiyo turkiy qabilalari harakati milodiy I asrda boshlanib, o'rta asrlar oxirlarigacha davom etgan. Ba'zi turklar o'z vatanlarini umuman tark etmagan va Sirdaryo, Amudaryo, Ili, Irtish, Tarim va Shu daryolari vodiylarida yashashda davom etganlar.

XI asrning ikkinchi yarmidan keyin Sirdaryo vodiysida yashovchi qabilalardan bo'lgan o'g'uzlar G'arbiy (Old) Osiyo va Anatoliyaga (Kichik Osiy yarim oroli), Irtish daryosi havzasidagi qipchoqlar ommaviy ravishda Kaspiy va Qora dengiz shimolidagi pasttekisliklarga ko'chib ketishgan. VI asrda bolgarlarning bir qismi zamonaviy Bolgariya hududiga joylashgan. Ko'p yo'nalishli migratsiya oqimiga qaramay, turkiy qabilalar uyushmalarining muhim qismi O'rta Osiyoda qolgan. Bu

tarixiy fakt turkiy jamoalarning shakllanishi va hozirgi tuzilishi nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega.

O'g'uzlar qabilasi «g'arbiy turklar» nomi bilan mashhur bo'lgan katta guruhga asos bo'lib qolgan. Qipchoqlar shuningdek, Qora dengizning shimolidan Dunay qo'shilishigacha bo'lgan hududlarda yashagan boshqa turkiy xalqlarni o'z ichiga olgan katta jamoani tashkil qilgan. Binobarin, qipchoqlar bugungi kunda «Sharqiy Yevropa turklari» nomi bilan mashhur bo'lgan guruh asosiga aylangan. Uchinchi guruhni Chig'atoy va O'zbek uluslarining birlashishi natijasida hosil bo'lgan «Sharqiy turklar» yoki «Turkiston turklari» tashkil qiladi. Bu jamoani O'rta Osiyoda qolgan boshqa turkiy qabilalar tashkil qilgan. Bu tarkibga keyinchalik Turkistonga qaytgan qipchoqlar guruhlari ham kirgan. To'rtinchi guruhga Sibir va Oltoy turklari kiradi. G'arbiy Sibir va Oltoyning turli qabilalari asosan qipchoq yoki qirg'iz qavmiga mansub turklardir.

Ilk turkiy davlatlar (Turk hoqonligi, O'g'uzlar davlati). Turk hoqonligi. Bu hoqonlik (VI–VIII asrlar) Markaziy Osiyo va unga tutash hududlarda vujudga kelgan ilk yirik turkiy davlatchiliklardan biridir. Ushbu davlat Ashina sulolasi vakillari tomonidan tashkil etilgan bo'lib, turkiy xalqlarning siyosiy tarixida muhim burilish yasagan. Turk hoqonligi turkiy nom bilan tarix sahnasiga chiqqan birinchi imperiya hisoblanadi.

Davlatning tashkil topishi. 552-yilda Bumin hoqon tomonidan Turk hoqonligiga asos solindi. Dastlab hoqonlik Oltoy va Mongoliya

hududlarida shakllanib, qisqa muddat ichida Yettisuv, Sharqiy Turkiston va Markaziy Osiyoning keng hududlariga yoyildi. Bumin hoqondan keyin Istemi hoqon davrida davlat hududi yanada kengayib, Buyuk Ipak yo‘lining muhim qismlari nazorat ostiga olindi.

Davlat boshqaruvi. Turk hoqonligi boshqaruvi harbiy-siyosiy tuzum asosida tashkil etilgan. Davlat boshlig‘i hoqon bo‘lib, u oliy hokimiyat egasi sanalgan. Hoqonga yabg‘u, shod, elteber kabi amaldorlar bo‘ysungan. Davlat hududi ko‘pincha Sharqiy va G‘arbiy Turk hoqonligi tarzida boshqarilgan. Harbiy kuch davlatning asosiy tayanchi hisoblangan.

Ijtimoiy-iqtisodiy hayot. Aholining asosiy qismi ko‘chmanchi chorvachilik bilan shug‘ullangan. Shu bilan birga, savdo-sotiq, ayniqsa Buyuk Ipak yo‘li orqali olib borilgan savdo muhim ahamiyat kasb etgan. Turk hoqonligi Vizantiya, Sosoniylar Eroni va Xitoy bilan faol diplomatik va savdo aloqalarini olib borgan.

Madaniyat va yozuv. Turk hoqonligi davrida turkiy madaniyat va siyosiy tafakkur rivojlandi. Bu davrning eng muhim yodgorliklari Orxon–Enasoy bitiklari hisoblanadi. Ushbu bitiklarda davlatni boshqarish, xalq va hoqon o‘rtasidagi munosabatlar, birlik va vatanparvarlik g‘oyalari aks etgan. Bitiklar qadimgi turkiy yozuvda bitilgan bo‘lib, tarixiy manba sifatida katta ahamiyatga ega.

Inqiroz va merosi. VIII asr boshlariga kelib ichki nizolar va tashqi bosimlar natijasida Turk hoqonligi zaiflashdi va parchalandi. Uning o‘rnida Uyg‘ur hoqonligi, Qarluq, O‘g‘uz kabi turkiy davlatlar shakllandi.

Turk hoqonligi esa turkiy xalqlarning davlatchilik an'analari, siyosiy madaniyati va tarixiy o'zligini shakllantirishda mustahkam poydevor yaratdi.

O'g'uzlar davlati. Tarixan yagona qat'iy chegaralarga ega davlat bo'lmagan va asosan turkiy qabilalar birlashmasi bo'lib, VI-XI asrlarda Markaziy Osiyo, Uralgacha, hatto Rossiyaning janubiga, O'rta Yer dengizi va Yaqindagi Sharqqa tarqalgan, Saljuqiylar davlati shakllanishida muhim rol o'ynagan, turkman, ozarbayjon, turk, gagauzlarning etnogenezida asosiy o'rin tutgan va «*Kitobi Dede Qo'rqut*» kabi epik yodgorliklarga ega.

VI asrda turklar saltanatining shakllanishida o'g'uzlar faol ishtirok etib, keng hududni egallagan. VIII asrda esa uyg'urlarning g'arbga ko'chishi sababli o'g'uzlar g'arbga siljishga majbur bo'lganlar. IX asrda bir qismi Volgani kechib o'tib, bijanaklarni siqib chiqargan. X asrda boshqa bir qismi Buxoroga ko'chib, o'troqlashgan.

Bir qismi Forsga, qolgani O'rta Yer dengizi tomon siljigan. Rus yerlari orqali Bolqon yarimoroliga joylashganlar. Saljuqiylar boshchiligidagi o'g'uzlar G'arbiy Osiyo mamlakatlarini bosib olganlar.

XI-XIII asrlarda O'rta Osiyo va Eronda "turkman", Yaqin Sharqda "turk" nomlari bilan almashgan. O'g'uzlar turkmanlar, ozarbayjonlar, turklar, gagauzlar va qoraqalpoqlarning etnogenezida muhim rol o'ynagan. Adabiy meros sifatida "Kitobi Dede Qo'rqut" va "O'g'uznoma" kabi epik asarlar saqlanib qolgan.

Shunday qilib, o'g'uzlar davlati doimiy bir markazlashgan davlat bo'lmagan, balki ko'chib yuruvchi qabilalar ittifoqi bo'lib, turkiy xalqlar va davlatlarning shakllanishida asosiy rol o'ynagan.

Turkiy xalqlarni Kichik Osiyoga kirib borishi. Kichik Osiyoning lingvistik ko'rinishi ham rang-barang bo'lgan. Bu hududlarda dunyoning yirik tillar oilasi vakillari: hind-yevropa (yunon, arman, kurd), semit (arab, ossuriylar, yahudiylar), kavkaz (laz, gruzin) tillarini uchratish mumkin bo'lgan.

Bu hududlarda xristianlikka e'tiqod qiluvchilar provaslav, nestorian, yakobinlar, arman-grigoryan oqimlariga mansub bo'lgan. Musulmonlar asosan, sunniylar (ko'pchilikni tashkil qilgan) va shia (asosan Sharqiy Anatoliya hududlarida yashagan) vakillaridan iborat bo'lgan.

Yevroosiyoga dastlabki ko'chmanchilar 10 ming yil avval borib o'rnashgan. Turkiyaning janubi-g'arbida joylashgan shahar tipidagi Chatal-Huyuk aholi manzili taxminan 10 ming yildan ham ko'proq tarixga ega. Bu shahar neolit davriga xos matriarxat madaniy taraqqiyotining yuksak namunasi. Aynan shu shahar hech qanday jamoat joylariga ega bo'lmasada, dunyoda eng qadimgi shahar, yirik inson manzilgohi hisoblanadi. Shu davrga xos bo'lgan «Xojilar» tarixiy obidasi ham shundan dalolat. Mazkur namunalar insoniyat tamaddunining timsolidir. Ular qanchalik qadim bo'lmasin - u yoki bu qavm yoki qabilaga mansubligi noma'lum. Ma'lum narsa shu-ki, bugungi kunda

qayd etilgan tarixiy obidalarga o‘xshash minglab yodgorliklar Turkiya hududida joylashgan, turklarning mulki sanaladi.

Keyingi ming yillar davomida turklar urug‘, qabila, xalq sifatida shakllanishning uzoq tarixiy yo‘lini bosib o‘tgan. Ular katta qismining ko‘chmanchilikka xos hayot shaklini, turmush madaniyatini kuzatish mumkin. Ularning asosiy kuchi yengil vaznli, tezkor, manyovr qilish imkoniyati qulay bo‘lgan g‘ildirakli harbiy aravalar hisoblangan.

Yevropa tarixida 375-yil alohida o‘ringa ega. Shu yili ko‘p sonli xunlarning bu hududga yopirilib kirishi - G‘arbga qarab Buyuk Ko‘chishga o‘ziga xos turki bergan. Bu jarayon Rim imperiyasida hukm surgan quldorlik tuzumining yemirilishiga olib kelgan. Aynan shu jarayon tufayli Yevropada yangi, ilk feodal jamiyatlari paydo bo‘la boshlagan. Ko‘hna qit‘a o‘rta asrchilik bosqichiga kirgan. Bu Buyuk Ko‘chishning muhim ahamiyati shundaki, Yevropa qit‘asida yangi siyosiy va etnik xarita shakllangan. Sharqiy Yevropa cho‘llariga xunlar bilan birga bolgarlar, xazarlar, savirlar va boshqa turk tilli qabilalar ko‘chib kelgan. Bu bilan Buyuk Ko‘chish davri Shimolda O‘rta Volga qirg‘oqlarigacha uzangan ulkan hudud tub joy aholisining keyingi taqdirida alohida ahamiyat kasb etgan. Ko‘p sonli xunn qabilalari ittifoqidan faqat VI-VII asrlarda Turk hoqonligi tarkibida bo‘lgan bolgarlar, savirlar va barsillar chiqib, O‘rta Volga bo‘yi rayonining cho‘l-o‘rmon hududlariga ko‘chib ketgan. Ular u yerlarda mahalliy fin-ugorlar bilan chatishib, yangi Volga Bolgariyasi davlati tarkibidagi bolgar xalqi shakllanishiga asos bo‘lib xizmat qilgan.

V asrda xunlar Attila (Atilla) rahbarligida Italiya, Ispaniya, Fransiya chegarlariga borib, qudratli Rim imperiyasini tor-mor qilishda ham ishtirok etgan. 453-yilda Attila vafotidan keyin Xunlar davlati qulagan. Bu davlat tarkibiga kirgan xalqlar asosan turk tilli bo'lgan. Sharqdan G'arbga qarab yurish davomida yo'l-yo'lakay bosib olingan xalqlar bolgarlar va suvarlar ham bor edi. Ular tatar xalqining uzoq ajdodlari hisoblangan. Bu xalqlarning ayrimlari beixtiyor xunlarga qo'shilib ketgan, qolganlari o'z joylarini tashlab, nisbatan tinch hisoblangan shimoliy hududlarga ko'chib ketishgan.

Osiyodagi ko'chmanchilik harakati hind-yevropa (asosan, fors), arab, turk va mo'g'ul tillarining yoyilishi bilan ham bog'liq. O'troqlashuv va mahalliy aholi bilan aralashib ketish - odatda til orqali ro'y bergan. Ayni paytda bu jarayonga xo'jalik va moddiy madaniyat xususiyatlari ham ta'sir etgan. Bunday tarixiy qonuniyat nafaqat Osiyoda, balki Afrikada (Shimoliy Afrika - Mag'ribning arablashib ketishi), Yevropada (O'rta Dunay - Pannoniyaning vengerlashuvi) ham kuzatilgan.

Bunga o'xshash jarayon Saljuqiylar va Usmoniylar hukmronligi davrida turklarning ommaviy ko'chib o'tishi munosabati bilan Anado'luda (keyinchalik Turkiya davlati tarkibidagi viloyatlarni tashkil etgan), qisman Bolqonlarda ham sodir bo'lgan. Turkiy qabilalar tili – turk tiliga, turklar umumiy nomi – turk millati nomiga asos qilib olingan. «Turklar» etnonimi dastlab 542-yilda xitoy manbalarida uchraydi. Ayrim olimlar tomonidan «turk» va «turkiy» atamaları o'rtasida farq borligi aytiladi. Ularning fikricha, turk – bu, turklar, turkiylar – turk tilida

gaplashadigan barcha xalqlar. Masalan, ozarbayjon, o'zbek, qozoq, turkman, tatar, yoqut, qirg'iz, balqar va boshqalar.

VI-VII asrlarda Osiyoda turklarning qudratli davlati - Turk hoqonligi tashkil topgan. Bu davlat Xaunxedan Kaspiygacha, Tibetdan Ural atrofigacha bo'lgan makonda shimoli-sharqiy Xitoy (Manchjuriya), Mo'g'uliston, Oltoy, Sharqiy Turkiston, G'arbiy Turkiston (O'rta Osiyo), Qozog'iston, Qrim va Shimoliy Kavkaz hududlarini nazorat qilgan.

Turk hoqonligi 568-569 yillarda o'sha davrning qudratli davlati - Vizantiya bilan iqtisodiy va savdo-sotiq aloqalarini o'rnatishga intilib, so'g'd savdogari Maniakh boshchiligidagi elchilarni u yerga yuborgan. Elchilar imperator Yustinian II qabulida bo'lgan. Keyin Vizantiyannig Zemarx boshliq elchilari hoqonlik davlatiga kelgan. Bu esa ikki davlat o'rtasida o'zaro ishonch va savdo-tijorat munosabatlarini o'rnatishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Turk hoqonligida oliy hukmdor hoqon yoki xon deb atalgan. Turklar otda yurishning mukammal texnikasini yaratgan. Egar-jabduq va uzangi turklar tomonidan kashf etilgan. Bu o'sha davr nuqtai nazaridan transport va harbiy ishning yangi bosqichi bo'lgan. Shu bilan birga, qurol-yarog' ham takomillashtirilgan. Turklar xunlar davrida yaratilgan kamonning bir nech yuz metrga ota oladigan mukammal turini qo'llagan, egri oddiy qilich og'ir qilich bilan almashtirilgan va hokazo.

Qadimgi turklarning yana bir yutug'ini qayd etib o'tish o'rinli. I ming yillik o'rtalarida ular tomonidan yig'iladigan yurtalarning yaratilishi nomadlarning tezkor harakat qilishlari uchun qulay imkoniyat yaratgan.

Turk hoqonligi taqdiri xunlar taqdiriga o'xshash. VII asr boshida, aniqrog'i 603-yilda ichki ixtiloflar natijasida mazkur davlat G'arbiy (O'rta Osiyo) va Sharqiy (Markaziy Osiyo) qismlarga bo'linib ketgan. Birinchisi – 740 yil, ikkinchisi – 745 yilgacha hukm surgan. 744-yilga kelib Sharqiy turk hoqonligi uyg'urlar zarbasi ta'sirida barham topgan, uning o'rnida Uyg'ur hoqonligi tashkil etilgan.

Umuman, ilk o'rta asrlarda xalqlarning Buyuk ko'chishi ro'y bergach, avvalgi etnik birliklar parchalanib, ularning o'rnida yangidan shakllanadigan elatlarning kurtaklari hosil bo'lgan.

Umuman, ilk o'rta asrlarda xalqlarning Buyuk ko'chishi ro'y bergach, avvalgi etnik birliklar parchalanib, ularning o'rnida yangidan shakllanadigan elatlarning kurtaklari hosil bo'lgan. Bu davrda nafaqat, yirik etnik o'zgarishlar sodir bo'lgan, balki inqilobiy ahamiyatga ega ijtimoiy siljishlar ham ro'y bergan. Feodalizm yangi ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya sifatida avvalgi urug'chilik munosabatlarini siqib chiqargan, qadimgi tamaddun davlatlarida hukm surgan quldorlik jamiyatiga qaqshatqich zarba bergan.

VII asrda Osiyo turklarining asosiy makoni O'rta Osiyoning Turkiston deb atalgan viloyati bo'lgan. Biroq VIII asrda Turkistonning katta qismini o'rta asrlarda ulkan Arab xalifaligini barpo etgan arablar bosib oladi. O'rta Osiyo turklari Arab xalifaligini e'tirof etib, arablar bilan ittifoqqa kirgan va Islom dinini qabul qilgan. Biroq bu davr uzoq davom etmagan. IX asrga kelib turklarning o'g'uz qabilasi yetakchisi O'g'uzxon rahbarligida o'z davlatini tashkil etgan.

X asr oxiri - XI asrlar boshlarida davlatda o'ta adolatsiz soliqlarni to'plashga qarshi ommaviy qo'zg'olonlar bo'lib turgan. Ayniqsa, X asr ikkinchi yarmida Ali Yabg'u hukmronligi davrida bunday qo'zg'olonlar tez-tez bo'lib turgan. Saljuqiylar bu vaziyatdan foydalanib, qo'zg'olonlarni boshqargan va Jandni qo'lga olgan. Ammo tez orada bu joylarni tark etishga majbur bo'lishgan. So'nggi Yabg'u O'g'uz Shohmalik hukmronligi davrida davlat kuchaygan. 1041-yilda u qo'zg'olonni bostiradi va Xorazmni zabt etadi. Ikki yildan so'ng u saljuqiylar tomonidan qo'lga olinadi va qatl etiladi. Bu O'g'uz davlatining oxirgi hukmdori edi.

Xalqning yuqori soliqlarga qarshi qo'zg'olonlari O'g'uz davlatini zaiflashtirdi. O'g'uz hukmdorlariga qarshi kurashni saljuqiylar rahbarlari olib borgan. Zaiflashgan O'g'uz davlati qipchoq qabilalarining tazyiqi ostida nihoyat quladi. O'g'uzlarning asosiy qismi qipchoqlar ta'sirida Sharqiy Yevropa va Kichik Osiyo tomonga ketadi. Shunday qilib, XI asr o'rtalarida ichki va tashqi qarama-qarshiliklar tufayli O'g'uzlar davlati quladi va aholisi Qipchoq davlatining tarkibiga kirdi yoki saljuqiylar tomonida qoldi. O'g'uzlarning katta qismi Sharqiy Yevropa va Kichik Osiyoga, qolgan qismi esa Qoraxoniylar va Xurosonning saljuqiylar hukmronligi ostiga o'tgan.

O'g'uzlar O'rta Osiyodan o'ziga raqib deb bilgan pecheneglar va boshqa qavmlarni siqib chiqargan. Pecheneglar rus cho'llariga borib joylashgan. U yerlarda Kiev Rusi qarshiligiga uchragach, Bolqonlarga ko'chgan, Vizantiya ta'siriga tushgan, xristianlikni qabul qilib, Vizantiya

qo'shiniga xizmat qilgan. O'g'uz davlati chegaralari volgabo'yi cho'llarigacha borib yetgan. Bu yerda ular Xazar hoqonligi va Volga Bulg'oriyasi bilan to'qnash kelgan. Ularga qarshi kurashda o'g'uzlar Kiev Rusi bilan ittifoqqa kirgan. 965-yilda knyaz Svyatoslav o'g'uz-turklari bilan harbiy kelishuv imzolagan. Kiev Rusi va turklarning zarbasi natijasida Xazar hoqonligi tor-mor etilgan. 985-yilda rus-turk ittifoqi zarbasiga Volga Bulg'oriyasi ham dosh bera olmagan va mag'lubiyatga uchragan.

Biroq shu davrdan e'tiboran Turk hoqonligi inqirozga yuz tuta boshlaydi. O'g'uzlar egaligidagi davlatning janubida Saljuqiylarga mansub ko'plab qabilalar kuchaya boshlagan. Saljuq o'z atrofiga hoqon hokimiyatidan norozi bo'lgan qabilalarni to'play boshlaydi. XI asr o'rtalarida Turkistonga Markaziy Osiyodan kelgan qipchoqlar bostirib kiradi. O'g'uzlarning bir qismi qipchoqlar tazyiqi ostida Kiev Rusi chegaralariga qadar chekinadi. U yerdan Bolqonlarga, Vizantiyaga o'tib ketadi. O'g'uzlarning ma'lum qismi Kiev Rusida, bir qismi – Vizantiyada, yana bir qismi O'rta Osiyoning janubi orqali Xurosonga, shimoli-sharqiy Eronga o'tib, saljuqiylarning kuchaygan to'dalari himoyasiga kiradi. Ko'p o'tmay tarix sahnasiga yangi etnik guruh – turkmanlar chiqadi va O'rta Osiyoning janubi keyinchalik Turkmaniston nomi bilan atala boshlaydi.

O'g'uzlar bilan birlashib ketgan turkman qabilalarining ko'pi keyinchalik Kavkaz orti va Kichik Osiyoga ko'chib o'tgan, bu o'z navbatida ozarbayjon va turk xalqlari shakllanishiga asos bo'lgan.

Turkmanlar boshqa turklardan farqli ravishda XI asrda forsiy tili mahalliy xalq bilan aralashib ketgan. Shu sabab ularning tashqi qiyofasida mongoloidlarga xos qadimgi turkiy alomatlar yo‘q bo‘lib ketgan. Boshqacha qilib aytganda, turkmanlar antropologik nuqtai nazaridan yevropoid irqiga mansub bo‘lib qolgan. Bunday farqlilik ularning mahalliy o‘troq xalq madaniyatini o‘zlashtirganligida ham ko‘rish mumkin.

XI asr oxirida turkman va o‘g‘uz qabilalari Kichik Osiyoga yaqin kelib qolgan. Bu holat keyinroq Turkiya nomini oladigan Saljuqiylar davlati tamal toshini qo‘yish maqsadida G‘arbga qarab siljiy boshlashiga sabab bo‘lgan.

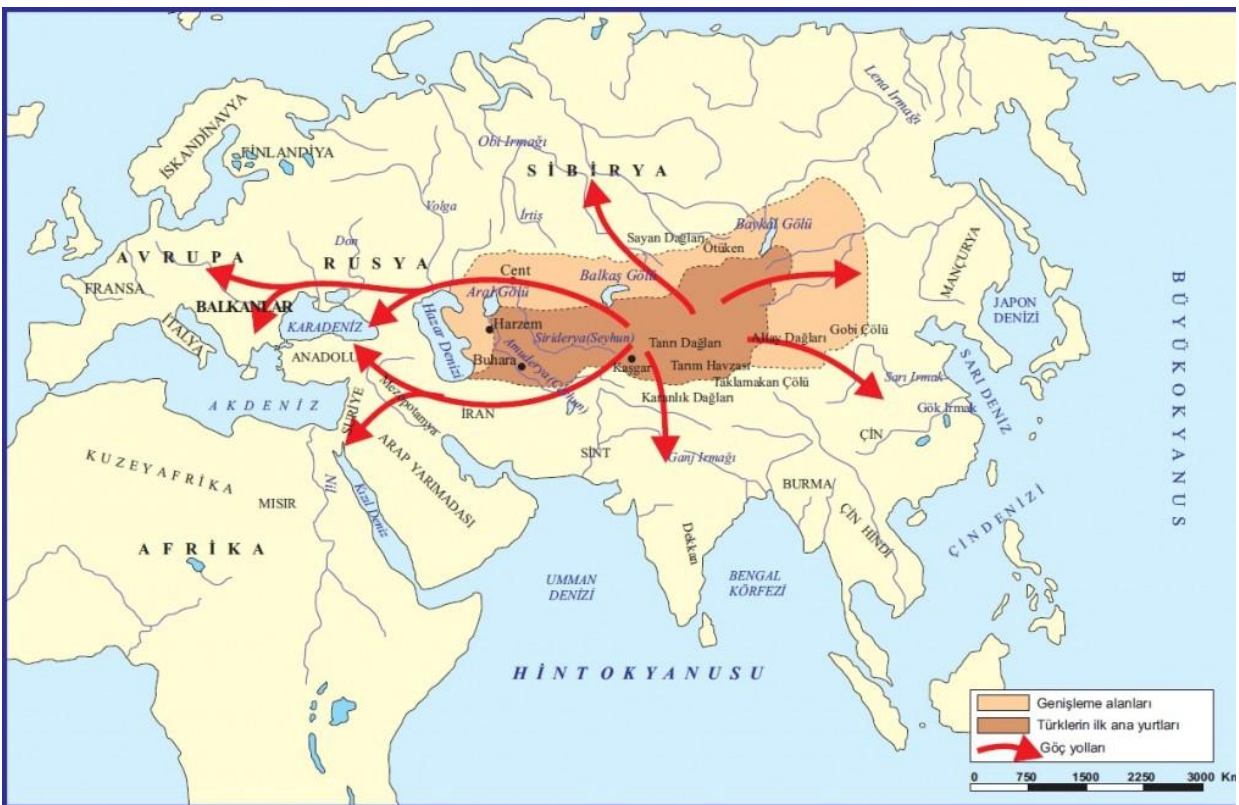
Kichik Osiyo ko‘plab madaniyatlar va davlat tuzilmalarining beshigi hisoblanadi. Hozirgi Turkiya hududi qadimgi insonlarning yerga ishlov berishdagi ibtidoiy usullaridan madaniy shakllariga o‘tgan joy sanaladi. Saljuqiy turklar XI asrda Arman tog‘ tizmalarining bir qismini, keyinchalik Vizantiya imperiyasi va Armanistonni bo‘ysundirgan dastlabki turk sulolasi hisoblanadi.

1071-yil saljuqiy sulton *Alp-Arslon* Malazgirt jangida Vizantiya imperatori Roman Diogen IV yengib Kichik Osiyoga turkiy qabilalarni migratsiyasiga yo‘l ochgan. Shu bilan Kichik Osiyoda xristianlik davri tugagan, grek (rum) hukmronligi barham topgan va turk-musulmon davlatchiligining yangi shakllari boshlangan davr sifatida izohlanadi. Bu g‘alaba Kichik Osiyoning tamoman saljuqiylar ixtiyoriga o‘tganligini bildirar edi. Turklar tez va osonlik bilan mamlakat ichiga qarab kirib

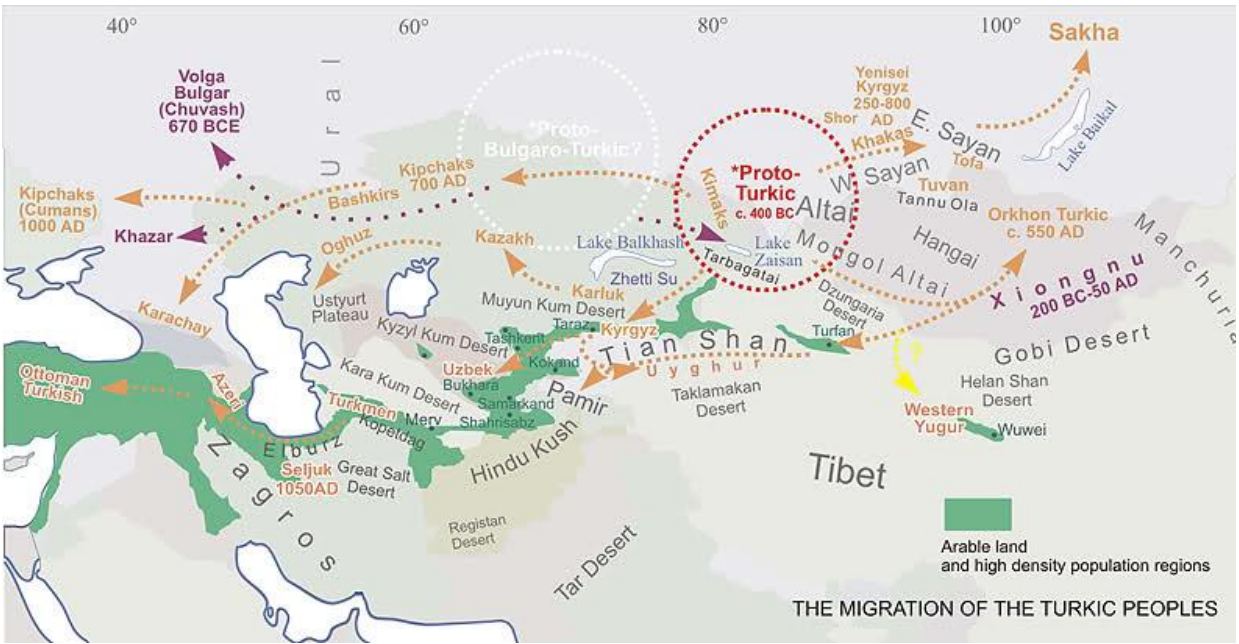
borgan va XIII asr oxiriga qadar hukm surgan qudratli davlatga asos solgan.

Mo'g'ullar bosqini davrida xorazmliklar Kichik Osiyo hududiga ko'chib kelishgan. Hozirda Turkiya hududida Horzum nomli qishloqlar uchraydi.

Turkiylar Kichik Osiyoning boshqa xalqlari bilan assimilyatsiya bo'lib ketgan. Hozirda Konstitutsiyaga ko'ra, Turkiya barcha fuqarolari milliy, diniy mansubligidan qat'iy nazar turklar deb ataladi.

9-rasm. Turkiy xalqlar migratsiyasi

10-rasm. Migratsiya yo‘nalishi.

Buyuk ko‘chishlar va qadimgi turklarning Kichik Osiyoga kelib o‘rnashishi mavzusini o‘qitish metodlari

Bu mavzu turkiy xalqlarning etnogenezi, ularning migratsiya yo‘llari va Kichik Osiyoda yangi davlatchilik asoslarini yaratish jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Mavzuning dolzarbligi va o‘quvchilarda milliy identitet bilan bog‘liqligi uni o‘qitishda alohida mas‘uliyat talab etadi.

Migratsiya yo‘llari - interaktiv xarita loyihasi. Sinfda katta devor xaritasi yoki interaktiv doskada turkiy xalqlarning asosiy migratsiya yo‘llari belgilanadi. O‘quvchilar guruhlariga bo‘linib, har bir guruh bir migratsiya yo‘nalishini o‘rganadi: 1-guruh - Xunnlarning g‘arbga yurishi; 2-guruh - Turk hoqonligining tashkil topishi va kengayishi; 3-guruh - O‘g‘uzlarning O‘rta Osiyodan Kichik Osiyoga ko‘chishi; 4-guruh -

Saljuqiylarning Malazgirt jangigacha bo'lgan harakati. Har bir guruh o'z yo'nalishidagi asosiy to'xtash joylari, sabablar va natijalarni taqdim etadi. Natijada turkiy xalqlarning ming yillik migratsiya tarixi vizual tarzda namoyon bo'ladi.

"Buyuk Ko'chish - sabab va oqibat" tahliliy seminari. IV-V asrlardagi Buyuk Ko'chish jarayonini o'rganishda o'quvchilar kichik tadqiqot guruhlariga bo'linadilar. Har bir guruh quyidagi masalalardan birini o'rganadi: Ko'chishning iqlimiy omillari; Ko'chishning siyosiy omillari (Xunnlarning kuchayishi); Ko'chishning Rim imperiyasiga ta'siri; Ko'chishning Yevropa etnik xaritasiga ta'siri. Guruhlar o'z tadqiqot natijalarini taqdim etadilar va birgalikda "Buyuk Ko'chishning tarixiy ahamiyati" haqida umumiy xulosa chiqaradilar.

Turk hoqonligi - "Davlat tuzilishi" loyihasi. Turk hoqonligining boshqaruv tizimi, harbiy tuzilmasi, iqtisodiy hayoti va madaniyatini o'rganishda o'quvchilar "Ilmiy kengash" tuzib, quyidagi yo'nalishlarda tadqiqot olib boradilar: 1-guruh - Siyosiy tuzilma (hoqon, yabg'u, elteber va boshqa unvonlar); 2-guruh - Harbiy tizim (otliq qo'shin, qurol-yarog', uzangi va egar ixtirosi); 3-guruh - Iqtisodiyot (chorvachilik, savdo, Ipak yo'li); 4-guruh - Madaniyat (Orxon-Enasoy bitiklari, diniy e'tiqodlar). Tadqiqot natijalari "Ilmiy to'plam" shaklida taqdim etiladi.

Malazgirt jangi - tarixiy rekonstruksiya. 1071-yilgi Malazgirt jangi va uning ahamiyatini o'rganishda sinfda tarixiy rekonstruksiya elementi bilan rolli o'yin tashkil etiladi. O'quvchilar ikki guruhga bo'linadi: Sulton Alp-Arslon boshchiligidagi saljuqiy qo'shinlari va imperator Roman

Diogen boshchiligidagi Vizantiya qo'shinlari. Jangdan oldin har ikki tomonning strategiyasi, qo'shin tarkibi va maqsadlari muhokama qilinadi. So'ngra jangning borishi (albatta, tarixiy faktlar asosida) sahnalashtiriladi. Jangdan keyin g'alaba sabablari va mag'lubiyat omillari tahlil qilinadi. Yakunda Malazgirt jangining Kichik Osiyo tarixidagi o'rni haqida xulosa chiqariladi.

Etnogenez masalasi - "Mening ajdodlarim" ijodiy loyihasi. Turkiy xalqlarning etnogenezi, turli qabilalarning (o'g'uz, qipchoq, turkman) o'zaro munosabati va Kichik Osiyoda turk xalqining shakllanishi mavzusini o'rganishda o'quvchilarga ijodiy topshiriq beriladi: "Mening ajdodlarim - XI asrda Kichik Osiyoga kelgan bir turkman oilasining hikoyasi" mavzusida qisqa hikoya yozish. Hikoyada oilaning kelib chiqishi, ko'chish sabablari, yangi yerga moslashish jarayoni, mahalliy aholi bilan munosabatlari va asta-sekin yangi identitetning shakllanishi aks ettirilishi kerak. Bu topshiriq o'quvchilarni tarixiy jarayonlarni shaxsiy darajada his qilishga undaydi va empatiya qobiliyatini rivojlantiradi.

Qadimgi turkiy bitiklar - "Orxon-Enasoy o'qishlari". Orxon-Enasoy bitiklarining (Kultegin, Bilga hoqon, Tunyuquq) o'zbek tiliga tarjima qilingan parchalarini o'quvchilarga tarqatiladi. Ular ushbu bitiklarni ifodali o'qib, tahlil qiladilar. Bitiklarda qanday tarixiy voqealar aks etgan? Qanday qadriyatlar ulug'langan? Davlat va xalq o'rtasidagi munosabatlar qanday tasvirlangan? degan savollar muhokama qilinadi. So'ngra o'quvchilar "Zamonaviy bitik" yozishga harakat qiladilar - bugungi kunda

o'z avlodlariga qanday nasiyat qoldirgan bo'lar edilar? Bu metod o'quvchilarni qadimgi turkiy adabiy meros bilan tanishtiradi va ularni o'z tarixiy ildizlari haqida fikrlashga undaydi.

6-mavzu bo'yicha test savollari

1. Qadimgi turkiy xalqlarning dastlabki manzilgohlari qayerda joylashgan?

- A) Kaspiy dengizi sohillari va Kavkazda
- B) --Enasoy, Oltoy, Yettisuv va O'rta Osiyo hududlarida--
- C) Bolqon yarim oroli va Dunay bo'ylarida
- D) Shimoliy Xitoy va Manchjuriyada

2. Sadri Maqsudiyning tadqiqotlariga ko'ra, "o'g'uz" so'zi qanday ma'noni anglatadi?

- A) "Kuchli, baquvvat"
- B) --"Qabilalar ittifoqi", "konfederatsiya" (o'q so'zining ko'plik shakli)--
- C) "Ko'chmanchi"
- D) "Bo'ri urug'i"

3. "Turk" etnonimi dastlab qaysi manbada va qachon uchraydi?

- A) Vizantiya manbalarida, 568-yilda
- B) Fors manbalarida, 439-yilda
- C) --Xitoy manbalarida, 542-yilda--
- D) Arab manbalarida, 651-yilda

4. Turk hoqonligiga qachon va kim tomonidan asos solingan?

- A) 439-yilda Ashin boshchiligida
- B) --552-yilda Bumin hoqon tomonidan--
- C) 603-yilda Istemi hoqon tomonidan
- D) 630-yilda O'g'uzxon tomonidan

5. Turk hoqonligi davrida yaratilgan eng muhim yozma yodgorliklar qaysilar?

- A) “Kitobi Dede Qo‘rqut” va “O‘g‘uznoma”
- B) “Devonu lug‘otit turk” va “Qutadg‘u bilig”
- C) --Orxon-Enasoy bitiklari--
- D) “Avesto” va “Vedalar”

6. O‘g‘uzlar davlatining zaiflashishi va qulashiga asosan nima sabab bo‘lgan?

- A) Vizantiya bilan urushlar
- B) -Yuqori soliqlarga qarshi xalq qo‘zg‘olonlari va qipchoq qabilalarining tazyiqi--
- C) Xitoyning bosqini
- D) Arab xalifaligining hujumi

7. Xunnlarning G‘arbga yurishi (375-yil) Yevropa tarixida qanday ahamiyatga ega?

- A) Rim imperiyasining gullashiga olib kelgan
- B) --Buyuk Ko‘chishga turtki berib, Rim imperiyasida quldorlik tuzumining yemirilishiga va Yevropada ilk feodal jamiyatlarining paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan--
- C) Xristianlikning tarqalishini to‘xtatgan
- D) Vizantiya imperiyasining kuchayishiga olib kelgan

8. Turklar tomonidan kashf etilgan va harbiy ishda inqilobiy ahamiyatga ega bo‘lgan ixtiro qaysi?

- A) Qilich va nayza
- B) --Egar-jabduq va uzangi--
- C) Yog‘och g‘ildirak
- D) Temir qalqon

9. Saljuqiylarning Kichik Osiyoga kirib borishi va u yerlarda turk-musulmon davlatchiligining boshlanishiga olib kelgan hal qiluvchi jang qaysi?

- A) 1040-yil Dandanakon jangi
- B) --1071-yil Malazgirt jangi--

C) 1077-yil Konya jangi

D) 1097-yil Dorileya jangi

10. Turk hoqonligi qachon va qanday qismlarga bo'linib ketgan?

A) --603-yilda ichki ixtiloflar natijasida G'arbiy va Sharqiy Turk hoqonligiga--

B) 552-yilda Bumin vafotidan keyin

C) 630-yilda G'arbiy va Sharqiy qismlarga

D) 745-yilda uyg'urlar bosqini natijasida

Nazorat savollari:

1. Turk hoqonligi davrida qanday ko'chishlar yuz bergan edi?
2. Kichik Osiyoning etnik tarixi haqida nimalar bilasiz?
3. Yevroosiyoga dastlabki ko'chmanchilar qachon kelishgan?
4. Nomadlar kimlar?
5. Turk hoqonligining inqirozga yuz tutish sababi nimada?
6. O'g'uzlar migratsiyasi haqida nimalarni bilasiz?

DARSLARIDA QO'LLANILADIGAN METOD VA INTERAKTIV USULLAR

Turkiya tarixini o'qitish jarayoni murakkab va ko'p qirrali bo'lib, u nafaqat xronologik ma'lumotlarni yetkazish, balki o'quvchilarda tarixiy tafakkurni shakllantirish, tahliliy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va turli madaniyatlarning o'zaro ta'sirini anglash ko'nikmalarini hosil qilishni ham o'z ichiga oladi. Ayniqsa, Turkiya (Kichik Osiyo) tarixi tosh davridan tortib Vizantiya imperiyasining qulaguniga qadar bo'lgan uzoq davrni o'z ichiga olganligi sababli, uni o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlardan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Quyida Turkiya tarixining asosiy bo'limlarini o'qitishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan metod va interaktiv usullar batafsil yoritilgan.

Interfaol usullardan foydalanish bo'yicha xulosa va tavsiyalar

Turkiya tarixini (qadimgi davr va ilk o'rta asrlar) o'qitishda yuqorida keltirilgan interaktiv metodlar va usullarni qo'llash quyidagi natijalarni beradi:

O'quvchilarning faolligi oshadi. An'anaviy ma'ruza usulidan farqli ravishda, interaktiv metodlar o'quvchilarni dars jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi.

Tarixiy tafakkur rivojlanadi. O'quvchilar turli rollarni o'ynab, tarixiy shaxslarning o'rnida o'zlarini his qilib, ularning qarorlari sabablarini tushunishga harakat qiladilar.

Guruhlarda ishlash ko'nikmasi shakllanadi. Ko'pchilik topshiriqlar guruhlarda bajarilgani sababli, o'quvchilar hamkorlikda ishlash, o'z fikrini himoya qilish va boshqalarning fikrini hurmat qilishni o'rganadilar.

Tarixiy manbalar bilan ishlash malakasi hosil bo'ladi. Arxiv hujjatlari, bitiklar, arxeologik topilmalar bilan ishlash o'quvchilarni mustaqil tadqiqotchilikka o'rgatadi.

Milliy identitet va tarixiy xotira mustahkamlanadi. Ayniqsa, turkiy xalqlarning kelib chiqishi, ularning Kichik Osiyoga kelib o'rinishi haqidagi mavzular o'quvchilarda o'z tarixiga nisbatan qiziqish va hurmatni oshiradi.

Tarix darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlarni qo'llash nafaqat dars samaradorligini oshiradi, balki o'quvchilarning tarix faniga bo'lgan qiziqishini ham kuchaytiradi. Shuningdek, bu metodlar o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, tahlil qilishga va xulosa chiqarishga o'rgatadi. Eng muhimi, tarix darslari o'quvchilar uchun zerikarli sanalar va ismlar majmuasi emas, balki jonli, qiziqarli va ibratli saboqlar manbaiga aylanadi.

TARIX DARSLARIDA QO'LLANILADIGAN ASOSIY METODLARDAN NAMUNALAR

"Aqliy hujum" (*Brainstorming*) *metodi* - Bu metod yangi mavzuni boshlashda, muammoli vaziyat yaratishda yoki mavzu yuzasidan o'quvchilarning dastlabki bilimlarini aniqlashda qo'llaniladi.

Qo'llanish tartibi: O'qituvchi mavzuga oid muammoli savol beradi (masalan: "Nima uchun Xetlar imperiyasi qudratli davlatga aylandi?").

O'quvchilar hech qanday tanqid qilinmasdan, barcha fikrlarini bildiradilar. Barcha g'oyalar doskaga yozib boriladi. So'ngra taklif etilgan fikrlar guruhlariga ajratiladi va tahlil qilinadi. Eng maqbul yechimlar tanlab olinadi.

Afzalliklari: Ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi, barcha o'quvchilarni faollashtiradi, yangi g'oyalar tug'ilishiga zamin yaratadi.

"Klaster" (Tarmoq) metodi - Klaster – mavzuning asosiy tushunchalari va ular o'rtasidagi bog'liqlikni grafik tarzda ifodalash usulidir.

Qo'llanish tartibi: Dars markaziga asosiy tushuncha yoziladi (masalan, "Qadimgi Xett davlati"). Shu tushuncha atrofiga unga bog'liq bo'lgan boshqa tushunchalar (podsholar, shaharlar, urushlar, diniy e'tiqodlar) yoziladi. Har bir tushunchadan yana yangi tarmoqlar chiqariladi. Tushunchalar o'rtasidagi bog'liqlik chiziqlar bilan belgilanadi.

Afzalliklari: Mavzuni tizimli ravishda o'rganish imkonini beradi, mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi, ma'lumotlarni yodda saqlashni osonlashtiradi.

"Venn diagrammasi" metodi - Bu metod ikki yoki uchta tarixiy hodisa, shaxs yoki jarayonni taqqoslashda qo'llaniladi.

Qo'llanish tartibi: Bir-birini kesib o'tadigan ikkita yoki uchta doira chiziladi. Har bir doiraga taqqoslanadigan ob'ektlar nomi yoziladi (masalan, "Frigiya" va "Lidiya"). Doiralarning kesishgan qismiga umumiy xususiyatlar yoziladi. Kesishmagan qismlarga esa farqli jihatlar yoziladi.

Afzalliklari: Taqqoslash va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi, o'xshash va farqli jihatlarni aniq ko'rish imkonini beradi.

"Bumerang" metodi - Bu metod o'quvchilarning mustaqil izlanishi va o'zaro o'qitishiga asoslangan.

Qo'llanish tartibi: Sinf bir necha guruhlariga bo'linadi. Har bir guruhga mavzuning turli qismlari beriladi. Guruhlar o'z qismlarini mustaqil o'rganadilar va tahlil qiladilar. Har bir guruhdan bir vakil boshqa guruhlariga o'tib, o'z mavzusini tushuntiradi. Vakillar o'z guruhlariga qaytib, boshqa mavzular haqida ma'lumot beradilar.

Afzalliklari: O'quvchilar mustaqil izlanish ko'nikmasiga ega bo'ladilar, bir-birlariga o'rgatish orqali bilimlar mustahkamlanadi, o'zaro hamkorlik rivojlanadi.

FSMU" metodi- Bu metod o'quvchilarning fikrlarini asoslash va himoya qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Qo'llanish tartibi:

F – Fikringizni bildiring.

S – Fikringizni asoslovchi sabab keltiring.

M – Fikringizni tasdiqlovchi misol keltiring.

U – Fikringizni umumlashtiring.

Masalan: "Fikrimcha, Krez (Karun) Lidiya tarixidagi eng mashhur podshodir. Sababi, uning davrida Lidiya eng yuksak cho'qqiga chiqqan va ilk tanga pullar muomalaga kiritilgan. Misol sifatida uning boyligi haqidagi afsonalar va arxeologik topilmalarni keltirish mumkin. Umuman olganda, Krez davri Lidiya sivilizatsiyasining oltin davri hisoblanadi."

Afzalliklari: Mantiqiy fikrlashni, o'z fikrini asoslash va himoya qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

"Insert" (Interaktiv belgi) metodi - Bu metod matn bilan ishlashda qo'llaniladi va o'quvchilarning o'qish jarayonida faol ishtirokini ta'minlaydi.

Qo'llanish tartibi: O'quvchilarga tarixiy matn tarqatiladi. Ular matnni o'qib, maxsus belgilar qo'yadilar:

"V" – bilaman

"+" – yangi ma'lumot

"-" – men bilganimga zid

"?" – tushunarsiz, savol tug'diradi

Matn o'qib bo'lingach, belgilar asosida muhokama o'tkaziladi.

Afzalliklari: Ongli o'qishni shakllantiradi, ma'lumotlarni tahlil qilish va saralash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

ROLLI O'YINLAR VA DRAMATLASHTIRISH USULLARI

Tarixiy sud o'yini

Bu usul murakkab tarixiy shaxslar yoki voqealarni baholashda qo'llaniladi.

Qo'llanish tartibi: Sinfda "sud majlisi" tashkil etiladi.

Rollar taqsimlanadi: sudya, prokuror, advokat, guvohlar, sudlanuvchi (tarixiy shaxs), hakamlar hay'ati. Tarixiy shaxsning faoliyati muhokama qilinadi (masalan, "Midas – yaxshi podshomi yoki yomonmi?").

Har bir rol ijrochisi o'z vazifasini bajaradi, dalillar keltiradi.

Hakamlar hay'ati "hukm" chiqaradi.

Afzalliklari: Tarixiy shaxslarning faoliyatini har tomonlama tahlil qilish imkonini beradi, turli nuqtai nazarlarni ko'rib chiqishga o'rgatadi.

Tarixiy sahnalashtirish - Muhim tarixiy voqealarni sahnalashtirish orqali o'quvchilar voqealarni chuqurroq anglaydilar.

Qo'llanish tartibi: O'quvchilar kichik guruhlariga bo'linadi. Har bir guruhga bir tarixiy voqea topshiriladi (masalan, Kadesh jangi, Malazgirt jangi, Konstantinopolning qurilishi). Guruhlar ssenariy tayyorlaydilar, rollarni taqsimlaydilar. Sahnalashtirilgan voqea sinf oldida namoyish etiladi. Tomoshabinlar voqeani tahlil qiladilar, savollar beradilar.

Afzalliklari: Tarixiy voqealarni hissiy jihatdan qabul qilish, empatiya qilish imkonini beradi, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantiradi.

"Agar men ... bo'lganimda" metodi

Bu usul o'quvchilarni tarixiy shaxslarning o'rniga qo'yib, ularning qarorlari sabablarini tushunishga undaydi.

Qo'llanish tartibi: O'quvchilarga muammoli vaziyat beriladi (masalan: "Agar siz Telepin I bo'lganingizda, taxt vorisligi masalasini qanday hal qilgan bo'lar edingiz?"). Har bir o'quvchi o'z yechimini taklif qiladi va asoslaydi. Tarixiy yechim bilan taqqoslanadi.

Afzalliklari: Tarixiy tafakkurni, muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

GURUHLI ISH VA HAMKORLIKKA ASOSLANGAN METODLAR

"Mozaika" (Jigsaw) metodi - Bu metod o'quvchilarning bir-biriga bog'liq holda ishlashini ta'minlaydi.

Qo'llanish tartibi: Sinf 5-6 kishilik "asosiy guruhlar"ga bo'linadi.

Mavzu 5-6 qismga ajratiladi. Har bir asosiy guruh a'zosiga mavzuning bir qismi topshiriladi. Turli guruhlardan bir xil qismni olgan o'quvchilar "ekspert guruhlari"ni tashkil qiladilar va o'z qismlarini chuqur o'rganadilar. Ekspertlar o'z asosiy guruhlariga qaytib, o'rganganlarini boshqalarga o'rgatadilar.

Yakunda barcha o'quvchilar butun mavzuni o'zlashtiradilar.

Masalan: "Qadimgi Xett davlati" mavzusini o'rganishda:

1-ekspertlar – Xett davlatining tashkil topishi

2-ekspertlar – Xett podsholari va ularning yurishlari

3-ekspertlar – Xettlarning ijtimoiy tuzilishi

4-ekspertlar – Xettlarning dini va madaniyati

5-ekspertlar – Xett davlatining inqirozi va halokati

Afzalliklari: Har bir o'quvchi mavzuning bir qismi uchun javobgar bo'ladi, hamkorlik va o'zaro yordam rivojlanadi, barcha o'quvchilar faol ishtirok etadi.

"Debat" metodi-Bu metod ikki qarama-qarshi nuqtai nazarni himoya qilishga asoslangan.

Qo'llanish tartibi: Sinf ikki guruhga bo'linadi: "tarafdorlar" va "qarshilar".

Bahs mavzusi aniqlanadi (masalan: "Ioniyaliklarning Forsga qarshi qo'zg'oloni – muvaffaqiyatmi yoki muvaffaqiyatsizlikmi?").

Har ikki guruh o'z pozitsiyasini asoslovchi dalillar tayyorlaydi.

Debat qoidalari belgilanadi: har bir guruhga so'zlash uchun vaqt beriladi, qarshi tomon savollar berishi mumkin. Hakamlar (o'qituvchi yoki maxsus guruh) g'olibni aniqlaydi. Yakunda barcha fikrlar umumlashtiriladi.

Afzalliklari: Mantiqiy fikrlashni, nutq madaniyatini, o'z fikrini himoya qilish va raqib fikrini tinglash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

"Karusel" metodi- Bu metod tezkor fikr almashish va turli nuqtai nazarlarni eshitish imkonini beradi.

Qo'llanish tartibi: O'quvchilar ikki qator bo'lib, bir-biriga yuzlanib turadilar (ichki va tashqi doira). O'qituvchi savol beradi (masalan: "Nima uchun Vizantiya thema tizimini joriy etdi?"). Ichki doiradagi o'quvchilar o'z fikrlarini aytadilar, tashqi doiradagilar tinglaydilar. So'ngra tashqi doira bir qadam siljiydi va yangi juftliklar hosil bo'ladi.

Endi tashqi doiradagilar o'z fikrlarini bildiradilar. Jarayon bir necha marta takrorlanadi.

Afzalliklari: Barcha o'quvchilarning fikrlari eshitiladi, turli nuqtai nazarlarni solishtirish imkoniyati yaratiladi.

LOYIHALAR VA TADQIQOT METODLARI

Loyiha metodi - o'quvchilarning mustaqil izlanishi, tadqiqot olib borishi va natijalarni taqdim etishiga asoslangan.

Tarixiy portfoliolar-O'quvchilar ma'lum bir tarixiy mavzu yoki shaxs bo'yicha materiallar to'playdilar, tizimlashtiradilar va taqdim etadilar.

Qo'llanish tartibi: Har bir o'quvchi yoki guruhga mavzu beriladi.

Ular turli manbalardan (kitoblar, internet, muzey materiallari) ma'lumot to'playdilar. To'plangan materiallar tizimlashtiriladi: matnlar, rasmlar, xaritalar, diagrammalar.

Portfolio rasmiylashtiriladi va taqdim etiladi.

Afzalliklari: Mustaqil izlanish ko'nikmalarini rivojlantiradi, ma'lumotlarni tizimlashtirish va taqdim etish qobiliyatini shakllantiradi.

"Vaqt kapsulasi" loyihasi-O'quvchilar o'tmishdan kelajakka yoki kelajakdan o'tmishga "vaqt kapsulasi" tayyorlaydilar.

Qo'llanish tartibi: O'quvchilarga topshiriq beriladi: "Agar siz o'rganilayotgan davrda yashagan bo'lsangiz, kelajak avlodlarga qanday beshta buyumni qoldirgan bo'lar edingiz?"

Har bir o'quvchi o'z tanlovini asoslavdi, buyumlarning tarixiy ahamiyatini tushuntiradi.

Topilmalar "vaqt kapsulasi"ga joylanadi va sinfda namoyish etiladi.

Afzalliklari: Ijodiy fikrlashni, tarixiy davrni chuqur tushunishni rivojlantiradi.

Intervyu loyihasi- O'quvchilar tarixiy shaxslar bilan "intervyu" tayyorlaydilar.

Qo'llanish tartibi: Har bir o'quvchi yoki guruhga bir tarixiy shaxs beriladi (masalan, Buyuk Konstantin, Yustinian, Alp-Arslon).

Ular ushbu shaxsning hayoti va faoliyatini o'rganadilar.

"Intervyu" savollari tayyorlanadi va javoblar tarixiy faktlar asosida yoziladi. Intervyu sinfda sahnalashtiriladi yoki yozma shaklda taqdim etiladi. *Afzalliklari:* Tarixiy shaxslar haqida chuqur ma'lumot olish, empatiya qilish imkonini beradi.

O'YINLI TEXNOLOGIYALAR VA QIZIQARLI TOPSHIRIQLAR

"Tarixiy bingo" o'yini - Qo'llanish tartibi:

O'quvchilarga 3x3 yoki 4x4 kataklardan iborat kartochkalar tarqatiladi.

Har bir katakka tarixiy atama, shaxs nomi yoki sana yoziladi.

O'qituvchi ta'rif beradi yoki savol beradi, o'quvchilar to'g'ri javobni kartochkada belgilaydilar. Bir qator (gorizontal, vertikal yoki diagonal) to'ldirilgan o'quvchi "Bingo!" deb aytadi.

Afzalliklari: Atama va tushunchalarni oson eslab qolish, darsga qiziqishni oshirish.

"Kim nima biladi?" (Zakovat) o'yini- Qo'llanish tartibi:

Sinf guruhlariga bo'linadi. O'qituvchi turli qiyinlikdagi savollar beradi.

Har bir to'g'ri javob uchun ball beriladi. Qo'shimcha savollar va "tezkor savol"lar bilan o'yin davom etadi. Eng ko'p ball to'plagan guruh g'olib bo'ladi.

Afzalliklari: Bilimlarni tekshirish, tezkor fikrlashni rivojlantirish, guruhda ishlash ko'nikmasini shakllantirish.

*"Xronologik domino" o'yini-*Qo'llanish tartibi:

Kartochkalarning bir tomoniga tarixiy voqea, ikkinchi tomoniga sana yoziladi. O'quvchilar kartochkalarni to'g'ri xronologik ketma-ketlikda joylashtirishlari kerak. O'yin individual yoki guruhli bo'lishi mumkin.

Afzalliklari: Xronologik tafakkurni rivojlantiradi, muhim sanalarni eslab qolishga yordam beradi.

MULTIMEDIA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN

FOYDALANISH

Virtual ekskursiyalar - Internet orqali tarixiy joylarga virtual sayohat uyushtirish. Qo'llanish tartibi:

Google Earth, virtual muzeylar yoki maxsus saytlar orqali tarixiy joylar (masalan, Xattusa, Efes, Göbeklitepe) ko'rsatiladi.

O'qituvchi yoki o'quvchilar sayohat davomida tushuntirishlar beradilar.

Virtual ekskursiyadan keyin taassurotlar muhokama qilinadi.

Afzalliklari: Tarixiy joylarni "jonli" ko'rish imkoniyati, qiziqishni oshirish, vizual xotirani mustahkamlash.

Prezentatsiyalar va videoroliklar O'quvchilar tomonidan multimedia prezentatsiyalari tayyorlash. Qo'llanish tartibi:

Guruhlarga mavzular beriladi. Ular Power Point, Prezi yoki boshqa dasturlarda prezentatsiya tayyorlaydilar. Prezentatsiyaga rasmlar, xaritalar, videolavhalar qo'shiladi. Har bir guruh o'z prezentatsiyasini taqdim etadi.

Afzalliklari: Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi, ijodiy yondashuvni rag'batlantiradi.

Interaktiv testlar - Online platformalar yordamida testlar tuzish va o'tkazish. Qo'llanish tartibi:

Kahoot, Quizizz, Google Forms kabi platformalarda testlar tayyorlanadi.

O'quvchilar o'z telefonlari yoki kompyuterlarida testda qatnashadilar.

Natijalar darhol ko'rinadi va tahlil qilinadi.

Afzalliklari: Tezkor bilimlarni aniqlash, barcha o'quvchilarni jalb qilish, o'yin shaklidagi testlar qiziqishni oshiradi.

XARITA VA DIAGRAMMALAR BILAN ISHLASH METODLARI

Tarixni o'rganishda xaritalar muhim ahamiyatga ega. Xarita bilan ishlash o'quvchilarning fazoviy tafakkurini rivojlantiradi.

"Bo'sh xarita" metodi - Qo'llanish tartibi:

O'quvchilarga kontur xaritalar tarqatiladi.

Ular xaritaga davlatlar chegaralarini, shaharlarni, jang joylarini, migratsiya yo'llarini tushiradilar.

Topshiriq yakunida xaritalar solishtiriladi va tahlil qilinadi.

Afzalliklari: Tarixiy geografiyani o'rganish, fazoviy tafakkurni rivojlantirish.

"Tarixiy xarita yaratish" loyihasi - Qo'llanish tartibi:

Guruhlarga ma'lum bir davr yoki hudud beriladi.

Ular o'sha davrning siyosiy, iqtisodiy yoki etnik xaritasini yaratadilar.

Xaritada shartli belgilar, ranglar va tushuntirishlar bo'lishi kerak.

Tayyor xaritalar sinfda namoyish etiladi.

Afzalliklari: Ijodiy yondashuv, tarixiy ma'lumotlarni vizual ifodalash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRUVCHI METODLAR

"Sabab-oqibat zanjiri" metodi - Qo'llanish tartibi:

Doskaga bir tarixiy voqea yoziladi (masalan, "Xett davlatining qulashi").

O'quvchilar bu voqeaning sabablarini zanjir shaklida yozadilar.

Har bir sababdan keyin uning oqibatlari ko'rsatiladi.

Zanjirning har bir halqasi muhokama qilinadi.

Afzalliklari: Sabab-oqibat bog'liqliklarini tushunish, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish.

"Tarixiy muammo" metodi - Qo'llanish tartibi:

O'quvchilarga bir tarixiy muammo beriladi (masalan: "Telepin I nega taxt vorisligi tartibini o'zgartirishga majbur bo'ldi?").

Ular turli nuqtai nazarlardan muammoni tahlil qiladilar.

Mumkin bo'lgan yechimlarni taklif qiladilar.

Tarixiy yechim bilan taqqoslaydilar.

Afzalliklari: Tahliliy fikrlash, muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

"Manba tahlili" metodi - Qo'llanish tartibi: O'quvchilarga tarixiy manba (matn, hujjat, rasm) beriladi. Ular quyidagi savollar asosida manbani tahlil qiladilar:

Manba qachon yaratilgan?

Muallifi kim?

Qanday maqsadda yozilgan?

Manba ishonchliligi qanday?

Undan qanday ma'lumot olish mumkin?

Afzalliklari: Tarixiy manbalar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi, tanqidiy fikrlashni shakllantiradi.

DARS JARAYONIDA QO'LLANILADIGAN INTERAKTIV USULLARNING QIYOSIY TAHLILI

Metod nomi	Qo'llanish maqsadi	Qaysi bosqichda qo'llaniladi	Davomiyligi	Afzalliklari
Aqliy hujum	Yangi mavzuga kirish, bilimlarni aniqlash	Dars boshi	5-10 daqiqa	Tezkor, barcha o'quvchilarni faollashtiradi

Metod nomi	Qo'llanish maqsadi	Qaysi bosqichda qo'llaniladi	Davomiyligi	Afzalliklari
Klaster	Mavzuni tizimlashtirish	Dars o'rtasi	10-15 daqiqa	Mantiqiy bog'liqlikni ko'rsatadi
Venn diagrammasi	Taqqoslash	Dars o'rtasi	10-15 daqiqa	O'xshash va farqli jihatlarni aniq ko'rsatadi
Bumerang	Mustaqil o'rganish	Yangi mavzu	20-30 daqiqa	O'zaro o'qitish, hamkorlik
FSMU	Fikrni asoslash	Muhokama	5-7 daqiqa	Mantiqiy fikrlash, nutq madaniyati
Insert	Matn bilan ishlash	Mustaqil ish	15-20 daqiqa	Onqli o'qish, tahlil qilish
Mozaika	Murakkab mavzular	Yangi mavzu	30-40 daqiqa	Hammasini qamrab oladi, hamkorlik
Tarixiy sud	Bahsli mavzular	Mustahkamlash	25-30 daqiqa	Turli nuqtai nazarlarni tahlil qilish
Karusel	Tezkor fikr almashish	Takrorlash	10-15 daqiqa	Barcha o'quvchilar ishtiroki
Tarixiy bingo	Takrorlash, mustahkamlash	Dars oxiri	10-15 daqiqa	Qiziqarli, o'yin shaklida

XULOSA

Turkiya qadimgi davr tarixi umumiy hozirgacha o'n ikki ming yildan ortiq davrni qamrab olgan ulkan epik rivoyatdir. Bu o'zgarmas sahna vazifasini o'tagan Anadolu va uni yurt tutgan son-sanoqsiz xalqlar: xattiylar, xetlar, yunonlar, rimliklar, vizantiyaliklar, turklar va boshqa ko'plab jamoalarning hikoyasidir. Bu zaminda ko'prikklik faqat qit'alar o'rtasidagi bog'lovchi vazifada emas, balki ulkan davrlar va madaniyatlar o'rtasidagi tutashuvda ham namoyon bo'ladi: tosh davridan shaharlar davrigacha, butparast ko'pxudolik tasavvurlaridan yakkaxudolik e'tiqodlarigacha, sharqiy va g'arbiy imperiyalar o'rtasidagi tarixiy oqimlar aynan shu hududda kesishgan. Pul tangani birinchi bo'lib muomalaga kiritganlar, tarixdagi ilk tinchlik shartnomalaridan birini rasmiylashtirganlar, gumbazlarini ufqqa teng ko'tarib bunyod etgan me'morlar hamda zamonaviy respublika qurilishi yo'lida tub islohotlar amalga oshirgan davlat arboblari - bularning barchasi Anadolu bag'rida yuzaga kelgan yutuqlar bo'lib, ular jahon sivilizatsiyasini chuqur va o'chmas tarzda shakllantirdi.

Turkiyaning o'tmishini anglash bugungi dunyoning murakkab tabiatini tushunish uchun kalitdir: Sharq va G'arb o'rtasidagi o'zaro ta'sir, ziddiyat va uyg'unlashuv ildizlari, shuningdek insonning barpo etish, ishonish va o'zini biror jamiyatga mansub his etishga bo'lgan uzluksiz intilishi shu tarixda yaqqol ko'rinadi. Bu tarix faqat o'tmishda "ko'milgan" emas - u hanuz yashamoqda: gavjum bozorlarda namoyon bo'ladi, azon sadosida aks-sado beradi, milliy taomlar ta'mida seziladi va

xalqning samimiy mehmondoʻstligida his etiladi. Turkiya tarixini oʻrganish - aslida insoniyat tarixining markaziga sayohat qilishdir. Oʻquvchilarni uning sahifalariga yanada chuqurroq shoʻngʻishga va imkon topganda qadim koʻchalarida yurib, zamonlar osha barqaror turgan tarixiy manzaralaridan hayratga tushishga chorlaymiz. Anadolu toshlari hali koʻp tarixiy hikoyalarni oʻzida jam qilgan.

GLOSSARIY

Ahamoniylar (Achaemenid Empire) — mil. avv. VI–IV asrlarda fors imperiyasi; Anadoluni satrapliklar orqali boshqargan.

Akdeniz iqlimi (Oʻrta Yer dengizi) — yozlari issiq-quruq, qishlari iliq-seryogʻin boʻladigan iqlim turi; Turkiyaning Egey va Oʻrta Yer dengiz boʻylarida keng tarqalgan.

Anadolu (Anatoliya) — Turkiyaning Osiyo qismidagi asosiy hududi; tarixiy sivilizatsiyalar chorrahasi.

Anqara — Turkiya Respublikasining poytaxti (1923-yildan).

Aya Sofiya (Hagia Sophia) — Istanbuldagi mashhur meʼmoriy yodgorlik; Vizantiya davrida ibodatxona, keyingi davrlarda masjid va muzey maqomlarida boʻlgan.

Bosfor boʻgʻozi — Qora dengiz va Marmara dengizini bogʻlovchi boʻgʻoz; Istanbul hududidan oʻtadi.

Bronza davri — metallurgiya (bronza) rivojlangan qadim davr (Anadoluda taxm. mil. avv. 3000–1200).

Buyuk boʻlinish (1054) — xristian dunyosining Sharqiy pravoslav va Rim-katolik cherkovlariga ajralishi.

Dardanel boʻgʻozi — Marmara dengizi bilan Egey dengizini bogʻlovchi boʻgʻoz (Gelibolu yaqinida).

Dunyoviylik (laiklik/sekulyarizm) — dinning davlat boshqaruvi va huquqiy tizimdan ajratilishi tamoyili; Turkiyada Atatürk islohotlarining asosiy yoʻnalishlaridan.

Demografiya — aholi soni, tarkibi, joylashuvi va o‘rinish dinamikasini o‘rganuvchi yo‘nalish.

Egey (Ege) mintaqasi — Turkiyaning g‘arbiy qismi; Egey dengizi bo‘yi, yumshoq iqlim va turizm salohiyati bilan ajraladi.

Ellinistik davr — Iskandar Zulqarnayn yurishlaridan so‘ng yunon madaniy ta‘siri kuchaygan davr (mil. avv. IV–I asrlar).

Etnik xilma-xillik — mamlakatda turli etnik guruhlarining mavjudligi va ularning ijtimoiy-madaniy o‘rni.

Frigiya — Temir davrida Markaziy Anadoluda mavjud bo‘lgan siyosiy-madaniy birlik; Gordion markaz bo‘lgan.

Federatsiya — hududiy birliklarning muayyan siyosiy avtonomiyasi

Göbeklitepe — Shanliurfa yaqinidagi neolit yodgorligi (taxm. mil. avv. 9600); eng qadimgi ibodat majmualaridan biri sifatida talqin qilinadi.

Harbiy to‘ntarish — armiyaning siyosiy hokimiyatni kuch bilan qo‘lga olishi; Turkiya tarixida XX asrda bir necha bor kuzatilgan.

Hattusa — Xetlar imperiyasi poytaxti (Boğazkale yaqinida).

Ichki Anadolu — Turkiyaning markaziy mintaqasi; kontinental iqlim ustun.

Istanbul — Turkiyaning eng yirik shahri; tarixiy Konstantinopol (Vizantiya/Sharqiy Rim) markazi.

Karasal (kontinental) iqlim — yoz-qish harorat farqi katta, yog‘inlar mavsumiy; Ichki va Sharqiy Anadoluda keng tarqalgan.

Kavkaz — Turkiyaning shimoli-sharqida joylashgan mintaqaviy makon; tarixan strategik yo‘lak.

Koprik-makon — geografik va geosiyosiy jihatdan mintaqalar o‘rtasini bog‘lovchi davlat (Turkiya: Yevropa–Osiyo).

Lidiya — G‘arbiy Anadoludagi qadim davlat; mil. avv. VII asrda tanga pullar paydo bo‘lishi bilan bog‘lanadi.

Marmara mintaqasi — Turkiyaning shimoli-g‘arbiy qismi; Istanbul joylashgan, iqtisodiy markaz.

Neolit inqilobi — ovchi-yig‘uvchilikdan o‘troq dehqonchilikka o‘tish jarayoni (mil. avv. X–VIII ming yilliklar).

No‘xat yo‘li (Shoh yo‘li) — Ahamoniylar davrida Sarddan Eron tomonga cho‘zilgan tarixiy yo‘l (tashkiliy-boshqaruv va savdo yo‘lagi).

O‘rta Yer dengiz (Akdeniz) — Turkiyaning janubiy qirg‘oqlarini yuvib turuvchi dengiz va mintaq.

Pax Romana — Rim imperiyasida nisbiy tinchlik va barqarorlik davri; infratuzilma va shaharlashuv kuchaygan.

Pergamon — Ellinistik davr madaniy markazi; kutubxona va san‘at yodgorliklari bilan mashhur.

Rim (Roman) merosi — shaharsozlik, yo‘l, huquq, muhandislik va boshqaruv tajribasi orqali Anadoluga ta’sir qilgan qatlam.

Satraplik — Ahamoniylar ma’muriy-hududiy birliklari; satrap boshqargan.

Sekulyarizm — dunyoviylik; din va davlat munosabatining institutsional ajratilishi.

Sillabus — fan bo‘yicha o‘quv dasturi (mavzular, baholash mezonlari, adabiyotlar).

Shonliurfa — Janubi-sharqiy Anadoludagi shahar; Göbeklitepe shu hududda.

Temir davri — bronzadan keyingi metall davri; Anadoluda ko‘plab qirolliklar shakllangan (Urartu, Frigiya, Lidiya).

Tinchlik shartnomasi (Kadesh) — Misr va Xetlar o‘rtasidagi yirik diplomatik hujjat; qadimgi diplomatiya tarixi uchun muhim.

Urbanizatsiya — shaharlarga ko‘chish va shaharlarning o‘shish jarayoni (XX asr ikkinchi yarmida Turkiyada jadal).

Urartu — Van ko‘li atrofida temir davri davlati (mil. avv. IX–VI asrlar); qal’alar va irrigatsiya tizimlari bilan mashhur.

Vizantiya (Sharqiy Rim) — 330–1453-yillar; poytaxt Konstantinopol bo‘lgan.

Xetlar (Hittitlar) — mil. avv. II ming yillikda Anadoludagi yirik imperiya; poytaxt Hattusa.

Xristianlik markazlari — Anadoluda ilk xristian jamoalari va missionerlik yo‘llari; Tarsus va boshqa shaharlar bilan bog‘liq.

Yaqin Sharq — Turkiyaning janubiy qo‘shnichiligi va tashqi siyosatida muhim mintaq.

Yunon-Rim merosi — klassik davr shahar madaniyati, falsafa, arxitektura va huquq ta’sirlari.

Zardushtiylik — Ahamoniylar davrida Eron hududida tarqalgan diniy ta’limot; Anadolu hududlariga ma’lum ta’sir ko‘rsatgan.

Adabiyotlar

1. Rajabov R. Qadimgi dunyo tarixi. Toshkent-2009
2. Omonov, A. O. O., & Haydarov, S. A. (2021). Tarix fanini o'rganishda Frigiya podsholigining o'rni va ahamiyati. Scientific progress, 1(5).
3. Üngör, Uğur Ümit. The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950. Oxford: Oxford University Press, 2011. "İyonya ve Kentleri" Araştırma yazısı, Yönetmen Tekin Gün. Mootol, Kültür Sanat. Aralık 2015.
4. Yüksel, Ece (2012). [17. yüzyıl sonu, 18. yüzyıl ortası ve 19. yüzyıl başında yabancı seyyahların gözünden Batı Anadolu antik kentleri](#) (PDF). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. s.10.
5. Novichev A.D. Istoriya Turtsii. Leningrad universiteti nashriyoti. – 1963.
6. Etnografiya: Uchebnik / Pod red. Yu. V. Bromleya i G. E. Markova. — M.: Vissh. Shkola. - 1982.
7. Vitol A.V. Osmanskaya imperiya. (nachalo XVIII veka). – M.: Nauka. – 1987.
8. Filip Mansel. «Konstantinopol: gorod mehti. 1453–1924». – London. – 1997.
9. Anna Mariya Liberti, Fabio Burbon. Drevniy Rim. Istoriya sivilizatsii, kotoraya pravila mirom. AST- Astrel. – 2004.
10. Rodionov A.A. Tursiya – perekrestok sudeb. – M.: Mejdunarodnoye otnosheniya, 2006. – 280 s. - ISBN 5-7133-1260-7.
11. Lev Gumilyov. Qadimgi turklar. Toshkent. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti. – 2007.
12. Osmani: Velikiye dinastii mira. Biografii. Gerbi. Genealogicheskiye dreva. – M.: "ARIA-AiF", 2012. – 96s. – ISBN 978-5-93229-195-5.
13. Osmanli tarihi. El kitabi. Ankara, 2012 yil.
14. Nosir Muhammad. Sirli zarvaraqlar. Tarixiy etyudlar. Toshkent. "O'zbekiston". – 2016.
15. Turkiya tarixi. O'quv qo'llanma. TDSHU. 2017 yil.
16. Mirzayev Murodulla. Mamlakatshunoslik (Turkiya geografiyasi, tarixi, madaniyati va davlat tuzumi). O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2020. – 214 bet.

SHARIPOV AZAMAT SHAMILEVICH

TURKIYA TARIXI

(Qadimgi davr va ilk oʻrta asrlar)

USLUBIY QOʻLLANMA

Bosishga ruxsat etildi. 03.02.2026 y.
Qogʻoz bichimi 60x84 1/16. Times New Roman
garniturasida terildi.
Ofset uslubida oq qogʻozda chop etildi.
Nashriyot hisob tabogʻi 7.5, Adadi 50. Buyurtma № 21-02
Bahosi kelishuv asosida.

«ZUXRO BARAKA BIZNES» MChJ
bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahar, Chilonzor tumani,
Bunyodkor shoh koʻchasi 27 A–uy.